

אברהם משה האופט

קורטוב על השם 'צפת' ותולדותיו

מבוא

השם 'צפת' מוכר כיום כשם עיר בגליל העליון. במאמר זה נבחן מה מקור השם צפת, ומה ידוע עליו בקשר למקום מאז שהיה מיושב, ומתי החלו להתיישב בו ישראלים.¹ סקירה ארכאולוגית תגלה לנו מידע מהממצאים החומריים. החל מראשית ימי היישוב 2000–2200 לפנה"ס לערך² ועד לתקופה הצלבנית שבה שלטו הצלבנים ברובה בשנים 1100–1216. היישוב שכן סביב פסגת הגבעה של צפת, ועליה נבנה ב-1240 המבצר הצלבני הגדול. ייתכן שרק בתקופה הממלוכית בצפת (1266–1515) התרחב היישוב והוקמו שכונות חדשות, והוא הפך לעיר.

בתקופות הברונזה הביניימית והתיכונה (1600–2000 לפנה"ס לערך) והמאוחרת (1200–1600 לפנה"ס) הייתה אוכלוסיית העיר כנענית;³ בתקופת הברזל (586–1200 לפנה"ס) ועד כיבושו של המלך האשורי תגלת פלאסר השלישי⁴ – ישראלית, ומאז ועד המאה השנייה הראשונה לפנה"ס – פגנית, כנראה בהשפעת הפניקים. לאחר שכבשו החשמונאים את הגליל בסוף המאה השנייה או ראשית המאה הראשונה לפנה"ס, הגיעו יהודים לצפת, והתקיים בה כנראה יישוב יהודי במרוצת דורות רבים.

* המאמר מוקדש לתושבי צפת בעבר ובהווה. רבים וטובים, גלויים ונסתרים סייעו בהוצאת המאמר. בפרט (בסדר א"ב) הרב ד"ר אפרים זאנד, ד"ר יעל לוי ואיש האשכולות הארכאולוג מר יוסף סטפנסקי. תודתי נתונה לכולם.

1 להרחבה על תולדות העיר ראו: מירון תשס"ו, עמ' 4-6; מירון 2010, עמ' 221-228; סטפנסקי תשס"ג, עמ' 51-58; ריינר 1988, עמ' 856-859; שור תשמ"ג, עמ' 17.

2 ראו: למשל, סטפנסקי 2017, בחפירות במורדות גבעת המצודה. כמו כן ראו: סטפנסקי תשס"ג, עמ' 51-58.

3 מירון תשס"ו, עמ' 5.

4 733/2 לפנה"ס.

שימור שמות יישובים בעת העתיקה⁵

ר' תנחום ירושלמי, גאורג קמפפמאייר ויעקב קליין מספקים תובנות עמוקות על שמירת שמות מקומות בעניין היסטורי ולשוני. הם מציינים כיצד שמות מקומות משמרים עקיבות לאורך זמן, ובודקים שהם נשארים בשימוש ולא משתנים במידה ניכרת, אלא אם כן קורים שינויים דרמטיים באוכלוסייה או בשפת המקום.

לדעת ר' תנחום ירושלמי, פרשן בן המאה השלוש-עשרה,⁶ שמות הערים הנזכרות בספר יהושע הם שמות ישראליים או שמות שקדמו לכיבוש ואולי אף מתורגמים; וייתכן שקצתם או כולם בלשון אחרת, קרובה לעברית, ודומה לערבית ולארמית.⁷ המלומד הגרמני גאורג קמפפמאייר כפי שהביאו אדם זרטל בתחילת המאה העשרים:

את חוקי ההשתמרות של שמות המקומות והעברתם מדור לדור. האב מעביר אותם לבנו ולנכדו, ואלה כמעט שאינם משתנים. תנאי לכך היא אחידות הלשון. קמפפמאייר הראה שרציפות השמות תלויה ברציפות האוכלוסייה השמית-מערבית. אחרת היו השמות משתנים מן היסוד. השלטון ההלניסטי-רומי ניסה לשנות את שמות הערים [...] אבל הניסיון להחליף את המסורת השמית כדי לאחד את האימפריה מבחינה תרבותית – לא צלח.⁸

יעקב קליין עמד על תופעה בחקר שמות מקום קדומים, שבה הבלשנים נתקלים בקושי להבין את משמעותם המדויקת משום שלעיתים הם ניתנו ונשמרו על ידי התושבים המקוריים, ולא בהכרח על ידי הכובשים שהגיעו אחריהם. זה מרמז שהשפה והתרבות המקומית יכולה להשפיע עמוקות על שמירת שמות המקום, גם כאשר יש כיבושים או שינויים פוליטיים. הטענה שהכובשים נוטים להשתמש בשמות הקדומים, אך לעיתים קוראים להם בגרסה המותאמת לשפתם, מדגימה את היכולת של שם מקום להמשיך ולהתקיים במרוצת דורות, אף כאשר השפה השולטת באזור משתנה.⁹ זו הסיבה שבמקומות רבים בעולם, ובייחוד באזורים שעברו כיבושים רבים כמו ארץ ישראל, ישנם שמות מקום ששורשיהם עתיקים וקשורים לתרבויות שכבר אינן קיימות או שהפכו למיעוט באותו אזור. התובנה של קליין מוסיפה עומק להבנה ששמות מקום משקפים לא רק גאוגרפיה אלא גם היסטוריה תרבותית עמוקה, והם יכולים לשמש חוליה חשובה בחקר ההיסטוריה והארכאולוגיה של כל אזור.

5 המאמר חולק לתקופות, ואולם פעמים בגלל תוכן או הקשר העניינים, הקצוות של חלק מהן שייכים כרונולוגית לתקופות קודמות או באות. כמו כן היות שנעשה שימוש מקביל בשמות תקופות שאינן יהודיות כגון 'התקופה הרומית' לצד תקופות יהודיות כמו 'תקופת התלמוד' - לא קיימת ביניהן חפיפת שנים מלאה.

6 בפירושו ליהושע טו, מז.

7 מוטיוס 1983, עמ' 103-104. אליצור ופריש (תש"ס, עמ' 14) הביאו את דבריו של ר' תנחום והסכימו עימו.

8 זרטל 2000, עמ' 346-347. ראו בהרחבה: קמפפמאייר 1892.

9 קליין תשנ"ז.

ימי המקרא, הבית השני, המשנה והתלמוד¹⁰

אכן, השם 'צפת'¹¹ נושא עימו משמעות רבה היסטורית וגאוגרפית, ונזכר לראשונה בתיאור מסעותיו ומלחמותיו של המלך המצרי תחותמס השלישי (בסביבות 1468–1479 לפנה"ס)¹², שהעיד על קיומו של יישוב בעמק יזרעאל או בסביבתו, אך על זיהויו המדויק נחלקו החוקרים.¹³ השם צפת הובא במקרא לראשונה בראשית תקופת ההתנחלות,¹⁴ בנחלת שמעון,¹⁵ כאשר מדובר ביישוב בנגב,¹⁶ ולא בגליל העליון שאנו מכירים היום. השם נזכר בשנית במקרא בימי אסא מלך יהודה: "בגיא צפתה למרשה".¹⁷ אף כאן נראה שמדובר ביישוב ביהודה ולא בגליל,¹⁸ זאת מתוך המובן במקרא שממלכת יהודה נמצאת דרומית לממלכת ישראל, בתיאור התקפת האויב על הממלכה.

מגבולות השבטים במקרא עולה שהעיר צפת של היום נמצאת בנחלת נפתלי.¹⁹ לעומת זאת בסמוך לכך, בתיאור נחלת שבט אשר, נכתב משפט שאינו ברור בהקשרו: "ושב מזרח השמש בית דגן ופגע בזבלון ובגי יפתחאל צפונה בית העמק ונעיאל ויצא אלכבול משמאל".²⁰ על כך הובא בתרגום השבעים "ומגי ופתאל צפונה, ויבוא הגבול ספתיכיתמה וינאל".²¹ היו שטענו שצפת

10 האלף השלישי לפנה"ס, ומקובל יותר האלף השני לפנה"ס, ואין כאן המקום להיכנס לסוגיה זו.
11 על פי המובא בכתובת במקדש בכרנך שבמצרים, במקור נכתב 'צפ' וההמשך חסר, ברם ההנחה שיש להשלים זאת לצפת.

12 על דיון תחותמס עם יועציו באיזו דרך להמשיך צפונה ראו: פריטצ'רד 1969, עמ' 235.

13 מייזלר (תש"ה, עמ' 38) נטה לזהות את היישוב בשם תל אבו זוריק שמדרום ליוקנעם, קרוב לפתח ואדי מילק. אהרוני (תשמ"ח, עמ' 136–137) זיהה אותו בשם חירבת סית לילה, בקצה היישוב אביאל. שני החוקרים נסמכו על חוקרים קודמים. חוקרים אחרים ניסו אף הם לזהות את מקום היישוב, בהם אלברכט אלט ושמואל ייבין, כעבור שנים חלק זרטל (תש"ס, עמ' 23–24) על זיהויו של אהרוני והעדיף לזהות את המקום בשם תל א-סאור, הנמצא בכניסה המערבית לנחל עירון.

14 שופטים, א, יז. אהרוני (תשמ"ח, עמ' 63) סבר שיייתכן כי הביאור לשמה הקדום של חרמה, צפת, נעוץ בתזוזת היישוב למקום שכן. ראוי לציין את מלמד תש"י, עמ' 78, פריט 864 צפת, הערה 1: "היוני קרא צפת". שלי (תשמ"ג, עמ' 21) ציין שבתרגום השבעים נוסח B נכתב "צפק".

15 דברי הימים א ד, ל.

16 מערכת תשל"ב, עמ' 764; אליצור תשל"ו, א, יח, עמ' יז.

17 דברי הימים ב יד, ט.

18 בין המזהים: ליונשטאם תשי"ד, עמ' 480; וילנאי (תשל"ט, עמ' 6931) קטלג אותה בכותר 'שומרון, קורדינטות: 150.215'. ביטון (תשנ"ו, עמ' נג) סבר שצפת הנזכרת בשופטים בנחלת שמעון היא 'צפתה', שהובאה בדברי הימים ב יד, ט, ואולם אין לכך ביסוס במחקר המקראי-ארכאולוגי, ונראה שמדובר בשני מקומות שונים זה מזה.

19 יהושע יט, לב-לט.

20 יהושע יט, כז.

21 שלי תשמ"ג, עמ' 15. כמו כן פיטרסמה ורייט 2007, עמ' 190, 27, 19. B Codex Vaticanus, בדרך די זהה על אתר גם בגרסה A Codex Alexandrinus.

בתרגום השבעים, היא יישוב נוסף ששמו צפת בגליל המערבי, והעלו כל מיני הצעות לזיהויה.²² השימוש בשם בתרגום השבעים וההבדלים בתרגומים עשויים להעיד על אזורים אחרים שנקראו בשם דומה או שיש בהם דמיון פונטי לשם צפת.

נתונים אלו מוסיפים שכבה נוספת של קשיים לשימור השמות ולזיהויים המגוונים של צפת לאורך ההיסטוריה. אולם מכל מקום לא מדובר בצפת שבגליל העליון שאנו עוסקים בה. הבלבול בין המיקומים והשמות מדגים את הקשיים בחקר הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל, שבה מגוון תרבויות השפיעו על השימוש בשמות גאוגרפיים בכל הדורות. ההשערה היא שהשם צפת נגזר ממיקומה הגבוה של העיר שמשמשת נקודת תצפית.²³ יש מקום להניח שהשם צפת ניתן בתקופה הכנענית (1200–3300 לפנה"ס), שכן אז נקראו מקומות על פי נופי הארץ ותכונות טופוגרפיות ייחודיות.²⁴ היות שצפת קיימת כבר מתקופת הברונזה הביניימית (2000–2200 לפנה"ס לערך), ולכן ייתכן שהשם צפת ניתן ליישוב באותה עת.

השימוש בשם צפת בתקופות הקדומות וכיצד הוא משקף את תכונות האזור, תומך בהבנה שהאנשים הקדומים ראו במרחב שחיו בו קשר ישיר לטבע ולתכונותיו. נחלקו הדעות בין החוקרים על מה שאירע בגליל העליון לאחר הגליית השבטים במסעות תגלת פלאסר. יש שסברו, בהם בנימין

22 פרנקל (תשנ"ט, עמ' 22) זיהה את היישוב בשם ראס כלבאן. קושק (1971, עמ' 305) זיהה אותו באתר ההלניסטי ממלוכי חירבת צפת-עדי הסמוכה לאעבלין. גל (תשמ"ט, עמ' 29–30) זיהה אותו בתל מדור (ח' מודור מעל נחל אבליים). גל (1990, עמ' 136) חזר ודחה את סברת קושקה והציע 'צפת' שבט אשר שעל פי תרגום השבעים הוא בתל מדור בנחל אבליים.

23 מערכת תשל"ב, עמ' 764. בהסבר על צפת המקראית שבנגב. בלשונו של אהרוני (תשמ"ח, עמ' 90) על צפת ומקומות אחרים במקרא "נפוצים השמות המגדירים את אופיו של המקום". ראו: אשתורי תרי"א, מ, ב, עמ' 46; קליין תשכ"ז, עמ' 126; אהרוני תשי"ח, עמ' 139; וילנאי תשל"ט, עמ' 6391; וילנאי תש"ם, עמ' 234; שור תשמ"ג, עמ' 17. לפי הראובני (1999, עמ' 817): "משמעות שמה ומקורו עלומים. (אולי מלשון מצפה, בעקבות היותה צופה על סביבתה)": זיקת השם למקומות תצפית גבוהים תיתכן גם ביישובים אחרים ששםם מתחיל ב'צפ' - צופים וציפורי, וייתכן ש'צפ' קשור אף לצוף במים. מן הראוי לציין שכל ניסיונות זיהוי המקומות המגוונים בשם צפת בעת החדשה, מתמקדים במקומות גבוהים מעל פני השטח, שאפשר לצפות מהם על הסביבה. על גובהה של צפת המידע אינו אחיד, וישנם כל מיני נתונים. ראו: לונץ תשל"ט, עמ' 244 - גובהה של צפת 838 מטר; הצפירה תרנ"ט: "כשמונה מאות מיתר גבוהה מן הים התיכון" [כך במקור עם האותיות יו"ד ותי"ו, תמורת 'מטר']; רבינוביץ תרס"ט, עמ' 3 - צפת במערב העיר בגובה 850 מטר; איזנשטיין תרע"ג, עמ' 56 - צפת בגובהה 2,750 רגל (838 מטר); מיכלין תרע"ד, עמ' 2 - צפת בגובה 838 מטר; הראל וניר תש"ו, עמ' 390 - צפת במשגבה 834 מטר; קרמון תש"ך, א, עמ' 212: "גבהם של רוב הרי צפת נע בין 600 ל-800 מטר ורק שטחים מצומצמים בראש הר כנען והר ביריה עולים על 900 מטר"; וילנאי תשל"ט, עמ' 6320 - המצודה בעיר מתנשאת לגובה 834 מטר בערך, מרומי הר כנען מתרוממים לרום שפסגתו 936 מטר בערך; וילנאי תש"ם, עמ' 234 - המצודה 845 מטר מעל פני הים; הראל תשס"ה, עמ' 113-114 - צפת 834 מטר מעל פני הים; זרטל (2000, עמ' 21) הביא את דברי צ'רלס וילסון, מאנשי הסקר הבריטי לחקירת ארץ ישראל. בשנת 1866 תיאר וילסון מהר עיבל, המתנשא מעל העיר שכם, את המראה מסביב: "העין רואה מהמקום הזה את צפת, ג'בל ירמוך והר חרמון בצפון"; הראל (תשס"ה, עמ' 112) תיאר שנזדמן לו לראות בחורף בהר מונטר שעל יד הורקניה שבמדבר יהודה, ממזרח לירושלים את השלג בהר חרמון ממרחק 200 קילומטרים בקו אווירי.

24 אהרוני תשמ"ח, עמ' 89-91. כמו כן ראו: הראל תשס"ה, עמ' 32-50; לשם (תשפ"א, עמ' 15) הסתמך על שניהם.

מזר, שבימי דוד ושלמה הפך הגליל לאחוזת ישראלית עד מסעות תגלת פלאסר השלישי בשנת 733/732 לפנה"ס. האחרון ניתק את הגליל מממלכות שומרון והפכה לפחוה אשורית. בכל זאת נותרה אוכלוסייה ישראלית ניכרת בגליל גם בתקופה מאוחרת.²⁵ לעומתם בקרב חוקרים מאוחרים, בהם צבי גל, הדעה הרווחת במחקר היא שרוב רובה של האוכלוסייה הישראלית בגליל – בוודאי בגליל העליון – גלתה בגלות אשור, ורק בגליל התחתון ובעיקר בתחתון המערבי נראה נשאה שארית פלטה ולא מרכזי אוכלוסייה ישראלית.²⁶ קשה לעמוד בוודאות על נקודת הזמן המדויקת מראשית תקופת הברזל, ועד גלות אשור בשנת 733/732 לפנה"ס שבה התיישבו בני ישראל, במקום שלימים ייקרא צפת הגלילית. אומנם יש חרסים כבר מתקופת הברזל 1 (1000–1200 לפנה"ס) הקשורים בדרך כלל לבני ישראל, וכך מקובל להניח שהם אלה שהתיישבו ביישובי הגליל ובייחוד ביישובי ההר. אבל נכון הוא שאין ראיות חד-משמעיות שמי שהתיישב בצפת באותה העת היו דווקא בני ישראל (שבט נפתלי), כי אין כתובות מאותה העת בגליל המזרחי, וייתכן שאולי עדיין היו כנענים באזור. אם אכן התיישבו בה בני ישראל בתוך פרק זמן זה, לא ברור האם צפת היה שם המקום כבר קודם לכן בקרב העם שישב שם או שבני ישראל הם שקבעו אותו.

מהתקופה הפרסית וההלניסטית לא ידוע על ממצאים יהודים במקום. סיכום זאת אייל מירון: בימי השלטון הפרסי (סוף המאה השישית לפנה"ס – סוף המאה הרביעית לפנה"ס) ולאחר מכן בימי הכיבוש ההלניסטי (מסוף המאה הרביעית לפנה"ס ואילך) נושבה צפת, בדומה לאתרים רבים אחרים בגליל, בידי אוכלוסייה פגאנית שהייתה מצויה בזיקה לתרבות הפיניקית [...]. בשלהי המאה השנייה לפנה"ס נכבש הגליל בידי החשמונאים.²⁷

בעבר שימשו המטבעות למסחר, ועם זאת העבירו מסרים שלטוניים, פוליטיים, לאומיים, תרבותיים ודתיים. ייתכן²⁸ שלמציאת מטבע בצפת מתקופת המלך ינאי²⁹ שגדל בגליל,³⁰ יש בכוחה לשפוך אור חדש על התיישבות יהודית בצפת ובסביבתה בעיקר במאה הראשונה לפני הספירה,³¹ ואף לאשש

25 מזר תשי"ט, עמ' 73–80. ראו עוד: אהרוני תשמ"ח, עמ' 309; תדמור תשכ"ח, עמ' 67; פוקס תשמ"א, עמ' 94.

26 גל 1990, עמ' 143. חורבן אלים בגליל בכלל ובתחתון בפרט, והאזור נשאר שומם. אביעם תשנ"ו, עמ' 252: "משך תקופה של למעלה מארבע מאות שנה אין בידינו עדויות על היישוב היהודי בגליל". המידע התחדש מעליית בני חשמונאי במאה השנייה לפני הספירה (שם, עמ' 257). ממצאים בתקופות הפרסית וההלניסטית מעידות על אוכלוסייה פגנית בגליל העליון. סטפנסקי (תשס"ג, עמ' 55) סבר כאביעם.

27 מירון תשס"ו, עמ' 6.

28 אין מדובר בהוכחה מוחלטת, שהרי גם בני עמים אחרים שגרו בארץ סחרו במטבעות השלטון החשמונאי, ברם, לרוב כן הם פני הדברים.

29 76–127 לפנה"ס, כהונתו כמלך הייתה החל משנת 103 לפנה"ס.

30 יוסף בן מתתיהו תשכ"ג, ספר 13, פרק יב, פסקה א. סעיפים 321–322, עמ' 102. יוחנן, אביו של ינאי, הרחיקו מירושלים בילדותו, וינאי גדל בגליל.

31 סטפנסקי תשס"ג, עמ' 52. המטבע נמצא למרגלות מצודת צפת. עוד ראו: דמתי תשס"ד, עמ' 132. על מטבעות ינאי המלך ראו: משרור תשכ"ו, עמ' 30–32, 81–84. כמו כן לוח III. בעניין זה נמצא סימוכין בדברי דר 1994.

בעקיפין את הנכתב על כיבושיו הנרחבים של המלך ינאי בארץ ישראל ומחוצה לה, כולל אלו הסמוכים לגליל.³² הכיבוש החשמונאי בגליל הביא עימו רנסנס יהודי לצד דחיקת השפעות פגניות קודמות.

מהתקופה הרומית נמצאו מערת קברים באתר המצודה³³ ושבר של נר בעל חרטום מקורץ מהתקופה ההרודיאנית,³⁴ המעידים על יישוב במהלך הבית השני. קשה לקבוע האם התושבים היהודיים קבעו את שם צפת או שקיבלו אותו מהיושבים שקדמו להם, אך סביר שהאוכלוסייה המקורית שגרה במקום, היא זו שדבקה בשם זה. צפת נזכרת בכתבי הנצרות בוולגטה,³⁵ בספר טוביה בשם Sephet.³⁶ יש סבירות שהה' Sephet המדוברת היא צפת הנוכחית של שבט נפתלי, אך שמה לא מופיעה בתרגום השבעים.³⁷ מה שמעורר ספק אם השם צפת הוא הוספה מאוחרת.

הנחה רווחת כיום בקרב חלק מהחוקרים היא שספר טוביה אינו מקור היסטורי אמיתי.³⁸ ברם, מקובל לתארוך לתקופה שבין המאה הרביעית לשנייה לפנה"ס.³⁹ חרף הבעייתיות שבדבר, נראה בו תמיכה מסוימת לקדמות השם צפת. ויקטור גרן ביקר את הזיהוי הנוצרי בימי הביניים שקשר את צפת ל'בתוליה' מספר יהודית. גרן טען שזו טעות, ויש לחפש את בתוליה מדרום לעמק יזרעאל, באזור סנור בשומרון ולא בגליל.⁴⁰ לעומת זאת אמנון שפירא סבר שספר יהודית הינו יצירה ספרותית ואולי אף פיקציה ספרותית אך לא היסטורית, וששם היישוב בתוליה בספר עשוי לשמש אלגוריה ולא שם

בחפירות בהר סנאים בחרמון נמצא מטבע של יוחנן הורקנוס הראשון (104-134 לפנה"ס), אביו של יהודה אריסטובולוס הראשון וסבו של ינאי. "יתכן שיש בו משום עדות ארכיאולוגית לפעילותם של החשמונאים בשטחי היסטוריים" (דר שם, עמ' 70). על ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני ראו בהרחבה על שושלת החשמונאים בגליל אצל ספראי תשמ"א, עמ' 12-16; אביעם 2004, עמ' 41-50. כמו כן ציין אביעם בעמ' 101 על ממצאים בצפת מהתקופות ההלנית והרומית.

32 יוסף בן מתתיהו תשכ"ג, ספר 13, פרק יא, פסקה ג, סעיפים 318-319, עמ' 102.

33 אביעם תשמ"ג, עמ' 43.

34 דמתי תשס"ד, עמ' 132. שבטיאל (תשע"ה) קיבץ נתונים של הממצאים הארכאולוגיים ביישובים הסמוכים לצפת בהם יבנית (עמ' 44-45) הנמצא כשמונה קילומטרים מצפון למזרח צפת - ממצאים מהתקופות הרומית והביזנטית; מרות (עמ' 117-119) הנמצא כשבעה קילומטרים מצפון-מזרח לצפת - התיישבות יהודית מן התקופה החשמונאית ועד לימי הביניים; חורבת קיומה (עמ' 121-122) הנמצא כשני קילומטרים ממזרח לצומת מירון, מצפון לכביש מירון-צפת - ממצאים מן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הממלוכית.

35 ספר טוביה 1959, עמ' 405.

36 א, 1.

37 גרן תשמ"ז, עמ' 237; שור תשמ"ג, עמ' 17.

38 היליר תשט"ז, עמ' שז. גם בתרגום העברי החדש היליר לא ציין את צפת; שפירא תשס"ה, עמ' 67-75.

39 היליר תשט"ז, עמ' שט-שי.

40 גרן תשמ"ז, עמ' 237: נחלקו הדעות בין החוקרים על מהימנותו של ספר יהודית. היו שראו בו ספר מקורי או לפחות בחלקו. אדם זרטל ריכז את הדעות בנדון, וסבר שאפשר לראות בביתוליה יישוב בשומרון באל ח'יראייק,

נ"צ 1719/2079, צפונית לעמק דותן. ראו: זרטל תשנ"ט, עמ' 80-82.

מקום אמיתי.⁴¹ יעקב דה האז טען שמארינו סאנוטו,⁴² נוצרי מהמאה השלוש-עשרה, טעה בזיהויה של צפת כחלק מה'דקאפוליס'⁴³ בתקופה הרומית.⁴⁴ מדברי דה האז מובן שהזיהוי אינו מבוסס על ראיות היסטוריות, ושהדקאפוליס הורכב מערים אחרות באזור.

צפת הוזכרה בתוך דברי יוסף בן מתתיהו, מפקד המרד בגליל, שכתב שבערב המרד הגדול ברומאים, בשלהי ימי בית שני בשנת 66, הוא ביצר אותה מפאת היותה במיקום אסטרטגי חשוב.⁴⁵ לדעת יהודה קרמון בימי יוסף בן מתתיהו צפת הייתה כפר.⁴⁶ המקומות הצמודים לצפת שהוזכרו בכתביו, כגון עכברה, ימנית⁴⁷ ומרות⁴⁸ ושמותיהם נשתמרו עד היום, מחזקים את הטענה שצפת העתיקה של ימיו היא צפת הגלילית הנוכחית. לא מן הנמנע שזהו האזכור הראשון של צפת הגלילית. בימי המשנה והתלמוד הובאה צפת בתלמוד הירושלמי בתקופת האמוראים בסוף המאה השלישית ותחילת המאה הרביעית, כעיר שהיו מדליקים בה משואות כדי להודיע על זמני ראשי חודשים וחגים בשל מיקומה הגבוה.⁴⁹ שמות המקומות בצפת וסביבתה מימי הבית השני, כפי

41 על סיכום הדעות השונות ראו בהרחבה: שפירא תשס"ה, עמ' 67-75.

42 Sanudo Torsello Marino.

43 קבוצה של עשר ערים בתקופות ההלניסטית-רומית בעבר הירדן ובישראל.

44 דה האז תשל"ו, עמ' 310-311.

45 יוסף בן מתתיהו תשכ"ד, ספר ב, פרק כ, סעיף ו, עמ' 185: "ובגליל העליון בנה את המקום הנקרא סלע עכברה ואת צפת ואת ימנית (או יבנית) ואת מרון". בהערה 6: "במקור 'סֶפֶף' - 'Sephph'".

46 קרמון תש"ך ב, עמ' 247.

47 או יבנית. אפשר לזהותה בחרבת יבנית מעל ביריה הסמוכה לצפת. לדעת קרמון תש"ך ב, עמ' 247, בימי יוסף בן מתתיהו צפת הייתה כפר.

48 מרות (Meroth) ממערב לאיילת השחר.

49 ראש השנה ב, א (נח ע"א): "אמר רבי אבהו: אף על גב דאמר את בטלו את המשואות, לא בטלו מים טיבריה. רבי זעורה בעי קומי ר' אבהו: אילין דחמיין צפת מהו דיסבון? אמר ליה: רבי ביטל את המשואות, צפת למה מסבה? אלא בגין מודעא דאינון ידעין". תרגום: צפת למה משיאה (משואות)? אלא בשביל להודיע שהם יודעים. מרגליות ואיזנברג תשנ"ה, עמ' 10-12. רבי אבהו אמורא ארצישראל בדור השלישי, מחשובי תלמידי רבי יוחנן: איזנשטין תשי"ב, עמ' 14-15. ר' אבהו אמורא ארצישראל בדור השלישי (279 לערך-320). נאמן תשנ"ג, עמ' קע. רבי אבהו (300-325). מדבריהם עולה שר' אבהו פעל בסוף המאה השלישית ובתחילת המאה הרביעית. על ר' זירא ראו: קפלן תשמ"ח, עמ' 779-780. ר' זירא חי בסוף המאה השלישית ובתחילת המאה הרביעית; מרגליות ואיזנברג תשנ"ה, עמ' 106. ר' זירא נזכר גם בתלמוד הירושלמי בשם ר' זעירא. היה מגדולי חכמי ההלכה בארץ ישראל בדור השלישי לאמוראים. מכאן נבין שר' זירא היה כתלמיד חבר לרבי אבהו, ושאל אותו על מסורת מנהגם של יהודי צפת להשיא משואות. מקובל שרבי יהודה הנשיא נפטר בשנות העשרים של המאה השלישית. יוצא שמנהגם של הצפתים נמשך עשרות שנים, ואולי אף יותר ממאה שנים, חרף החלטתו על ביטול המנהג. עמיצור (תשס"ג, עמ' 42) סבר שדיון החכמים רבי אבהו ורבי זירא היה במאה הרביעית. בדרך אחרת מופיע בתוך צפת 1987, עמ' 51-52: "but it must have already existed in the second century as Sephath is found in the Jerusalem Talmud (Tract, Rosh Hashana, ii, 2: in Scheabwab's translation, vi, 75): it is probably also identical with sep [...] in Josephus". של שוואב לתלמוד הירושלמי ראש השנה ב, א (נח ע"א): "במאה השנייה או תחילת השלישית בימי רבי יהודה הנשיא יש לראות קהילה יהודית בצפת המשיאה משואות חרף החלטתו לביטולם". ברם בעיון במקור (שוואב 1969, ראש השנה ב,

שהזכיר יוסף בן מתתיהו (עכברה, צפת, ימנית, מרון וגוש חלב),⁵⁰ נשמרו גם בימי המשנה (תקוע יישוב בת של מרון וגוש חלב),⁵¹ והתלמוד (עכברה, מרון וגוש חלב).⁵² העקיבות בשמות המקומות מרמזת שלא היו שינויים מהותיים באזור עם הזמן.

הזיהוי הגאוגרפי של צפת התלמודית עם צפת הגלילית של ימינו מתבסס על שמירת שמות המקומות והכתיב העברי של השם שלא השתנה עם השנים.⁵³ שמירת שם כמו צפת יכולה להעיד על חשיבותו של המקום בעיני תושביו, ואף על היותו נקודה חשובה בנוף הגאוגרפי והתרבותי של האזור ברבות הדורות. הרב אשתורי הפרחי⁵⁴ שחי במאה השלוש-עשרה וארבע-עשרה בארץ ישראל, זיהה

(א) ייתכן שיש להבין בדרך אחרת, ואכמ"ל: עוד על המשואות בצפת וקביעת לוחות השנה ראו: נאמן תשנ"ג, עמ' קע-קעב; הראל תשס"ה, עמ' 113-114. נראה שהמשואות היו מכוונות כלפי הגליל שבו התרכז היישוב היהודי לאחר חורבן הבית השני, היות שהמשואות בהר המשחה, סרטבא וגריפינא אינן נראות ליישובי מערב ארץ ישראל. צפת מפאת גובהה התקשרה באיתות גם עם יהודי לבנון. ברם הר כנען מנע איתות לרמת הגולן, ולפיכך הותקנו משואות בחוורן בדרום רמת הגולן. ראו מקורותיו שם בהרחבה. לפיכך ראוי לשער שבין המקומות בצפת שהדליקו משואות היה גם אתר הנקרא כיום גן המצודה, בעבר המצודה הצלבנית, שבה הנקודה הגבוהה בעיר, ואולי במקומות אחרים לפי המתבקש.

50 יוסף בן מתתיהו תשכ"ד, ספר ב, פרק כ, סעיף 1, עמ' 185.

51 תקוע מזוכרת במשנה מנחות ח, ג ובתוספתא מנחות ט, א: "תקועה אלפא לשמן". לדעת שאול ליברמן תקוע הייתה פרבר של מירון. ראו: תוספתא תשנ"ג, עירובין ה, כג. עמ' 116. כמו כן ראו בהערה להלן: חקרה (מצודה) של גוש חלב - משנה ערכין ט, י.

52 ירושלמי שביעית ט, ג, לח, ד: "אוכלין (בשביעית) על התמרים (שבבית) עד שיכלו מיריחו, ועל הזיתים עד שיכלו ממרון ומגוש חלב", לעומת זאת ליברמן (תשנ"ג, עמ' 579) הזכיר את ירושלמי שביעית ז, יב, עמ' 198-199: "בזיתים עד שיכלה אחרון שבתקוע רבי אליעזר בן יעקב אומר אף של גוש חלב". כך גם בתלמוד הבבלי פסחים נג, א. ראו שם הערותיו של ליברמן על הגרסאות המגוונות. בבבלי בבא מציעא פד, ב מסופר שרבי אלעזר בנו של רבי שמעון נפטר בעכבריא, ולא אפשרו אנשי המקום להביאו לקבר לצד אביו רבי שמעון. כעבור שנים חטפו אנשי מירון את גופתו והביאו לקבורה לצד אביו. רבינוביץ (תשל"ז, מט) ועדי נוסח (תשס"ג) הביאו גרסאות שונות של שמות המקומות שבהם הייתה גופתו, ומהיכן הגיעו החוטפים. כמו כן יש מקבילה לסיפור במדרשים, ואין כאן הצורך להכריע איזו גרסה נכונה, ואולם ייתכן שהגרסאות המגוונות מלמדות שהיישובים מירון, עכבריא ובירי היו קרובים זה לזה באותה עת.

53 גרן תשמ"ז, עמ' 237, הערה 19. לעומת זאת בערבית פעמים שהאות ת' רפה הופכת לד', כגון צפת לצפד. ראו: אהרוני תשמ"ח, עמ' 101; אליצור תשע"ב, עמ' 52. בשמות המקומות שהשתמרו בפי הערבים לרוב ההטעמה מתאימה לדרכי ההגייה הרווחת בערבית. ברם, לעיתים השם בפי הערבים נשתנה באורך התנועות, כך שזוגות של שמות שמעיקרם היו בעלי מבנה שווה או דומה קיבלו צורה שונה זו מזו, פעמים בערבית השם נשתנה באורך התנועות, כך שזוגות של שמות שמעיקרם היו בעלי מבנה שווה או דומה קיבלו צורה שונה זו מזו, צפד (> צפת). עוד על צפת בלשון העברית ראו שם: עמ' 144, 270, 352, 391. ריישר (תשס"ח, עמ' פח) שהיה בביקור בארץ בין השנים תר"ך-תרכ"ה (1860-1865) כתב "צפת הנקראת גליל עליון, בלשון ערבי נקראת 'צַפְפָּאָת'". איזנשטין תרע"ג, עמ' 56: "צַפְפָּאָת, בערבית שַפְּת, ובאנגלית Safed".

54 להלן הפרחי.

את צופים שנזכרה במשנה⁵⁵ עם צפת, מתוך קישור למונח "צוף" שמשמעותו דבש.⁵⁶ לא ברור מדוע הפרחי בחר לעשות זאת,⁵⁷ ואין הזיהוי מחייב, כאשר ייתכן שהשם 'צופים' עוסק במקום אחר בארץ.⁵⁸ א"ז רבינוביץ טען שצפת הייתה ידועה לתהילה בימי המשנה והתלמוד משום שהתנא ר' יוסי ייסד שם ישיבה.⁵⁹ אף שלא ברור הבסיס לדבריו, ייתכן שהגזים בתיאור תהילתה. יהודה נאמן סבר שמשמרת הכהונה יקים פשחור הגיעה לצפת לאחר מלחמת בר כוכבא, וצפת הפכה ליישוב מפותח למדי,⁶⁰ ואולם סברתו זקוקה להוכחות. זאב ספראי סימן במפה שבימי התלמוד צפת נחשבה לכפר בינוני,⁶¹ אך לא מדובר במקום קטן מדי. תקופת התלמוד שהיא ארוכה מאפשרת לשער שהיו שינויים בגודל היישובים בשל מגוון סיבות כלכליות וביטחוניות. מערות קבורה בבית העלמין היהודי העתיק בצפת שלא נחקרו ביסודיות, ייתכן שתומכות בקדמות היישוב היהודי באזור. צורתן של המערות מתאימה לימי המשנה והתלמוד,⁶² מה שמראה על קיומן של קהילות יהודיות באותם ימים, ואולי אף לפנייהם.⁶³ כמו כן גם מערת שם ועבר היא מערה של כוכי קבורה המתאימה לתקופה הביזנטית.⁶⁴

55 סוטה ט, יב.

56 בבלי סוטה מח ע"ב: ירושלמי סוטה ט, יג (כד ע"ב). מתוך כך אשתורי (תרי"א, מו, ב, עמ' 46) נוטה לראות ב"צפיה" מקום בהרים, וזיהה אותה עם צפת. ראו: שלם תשל"ד, עמ' 178-179. הוא דן בהרחבה בזיהוי צופים בתלמודים ובקרב החוקרים. נויבאוור (1967, עמ' 227) הסכים עם דברי אשתורי על זיהוי הצופים צפת. אחריהם סבר גם קליין (תרצ"ט, עמ' 142) שמדובר בצפת. לדעת שלם (תשל"ד), טעו ר' אשתורי, נויבאוור וקליין בזיהוי היות "שאין אזור ההר בכלל ואזור צפת בפרט (שבימים ההם לא הייתה עיר מסחרית ותעשייתית), מקומות לתעשיית הדבש". ראוי לציין שקליין (תשכ"ז, עמ' 126) סבר בהשפעת הפרחי, שהאמורא ריש לקיש בדבריו "נפת צופים" התכוון לצפת. קליין (תרפ"ה, עמ' 68-75) סבר שלהפרחי היה חוש מיוחד בהשוואת שמות עתיקים והוא דקדק בנוגע לכתיבת השמות הערביים, ואולם פעמים שטעה בהשוואותיו.

57 אולי האותיות 'צפ' בראש שתי המילים צופים וצפת.

58 פרס (תשט"ו, עמ' 787-788) מזהה את צופים עם הר הצופים בקרבת ירושלים. וילנאי (תשל"ט, עמ' 6225-6226) הביא שלושה מקומות ששם צופים: הר הצופים בירושלים, צופים היא ציפיה לפי הרמב"ם וצופין באתר על יד קלקיליה. אבי יונה (תשי"א, עמ' 99) ראה בהר הצופים ראס אל משרף שבירושלים. על זיהוי צופים בזיקה לשמואל הנביא במקרא ראו: אליצור תשמ"ה, עמ' 107-115. "הרמתיים צופים" הכוונה להרמתיים שבארץ צוף, שנקראה על שם צוף אבי משפחת אלקנה. ראו: ספראי תשמ"ה, עמ' 283, הערה 382: "דבש הבא מ'צוף' או 'צפיה', הכוונה כנראה לזיף שביהודה". אליצור לא דן בצופים שהובאה במשנה ובתלמודים. כמו כן פרס, וילנאי ואבי יונה לא נתנו דעתם על דברי ר' אשתורי, נויבאוור וקליין שזיהו את צופים בצפת הגלילית.

59 רבינוביץ תרס"ט, עמ' 2. גם לא ברור מדברי רבינוביץ לאיזה רבי יוסי התכוון. לרבי יוסי הגלילי או לרבי יוסי בר חלפתא שהיו בעלי זיקה לגליל, ואולי לרבי יוסי אחר.

60 נאמן תשנ"ג, עמ' קסט.

61 ספראי תשמ"א, מפה - הגליל בתקופת התלמוד (ללא ציון עמוד, בין עמ' 11 ל-12). לא ברור על סמך מה צוינה צפת ככפר בגודל בינוני. על קנה המידה לקביעת תואר היישובים וגודלם ראו: עמיצור תשס"ו, עמ' 4.

62 640-70.

63 ברנשטיין 2001, עמ' 87. על קברים וממצאים מתקופות הברונזה התיכונה, ראו גם: דמתי וסטפנסקי תשנ"ב, עמ' 14-16; דמתי וסטפנסקי תשנ"ו, עמ' 1-29. הכותבים לא ציינו את הזיהוי האתני של הקברים.

64 דמתי ושי תשס"ג, עמ' 166. כמו כן דללי-עמוס 2013. בחפירות המדרון המזרחי של מצודת צפת (רחוב ז'בוטינסקי) נמצאו כלי חרס מהתקופה הרומית המאוחרת (400-500).

במרוצת הדורות המסורת על עשרים וארבע משמרות כהונה נחשבה לאמת היסטורית בקרב רבים מבית ישראל, כולל המסורת על ישיבת משמרת כהונה יקיס-פשחור בצפת, שגלתה לשם לאחר מרד בר כוכבא.⁶⁵ אישוש לכך הגיע מהחוקר שמואל קליין, שאסף מקורות רבים התומכים בהשערה זו, והשפיע על הקבלה הרחבה של המסורת על ישיבת המשמרת בצפת בקרב חוקרים והיסטוריונים.⁶⁶ ישנם חוקרים שנטו לקבל חלקית את המסורת על משמרות הכהונה בגליל או בכלל לשלול אותה. דליה טריפון, לדוגמה, טענה כי המסורת מקורית, אך קדמותה ניתנת לקביעה רק מהמאה השלישית ואילך על פי המקורות מתקופה זו.⁶⁷ לעומת זאת אהרן אופנהיימר התמקד בממצאים ארכאולוגיים שהוכיחו קידום מועד בואם של משמרות הכהונה,⁶⁸ וסבר כי העדויות הארכאולוגיות תומכות בהשערה שהכוהנים הגיעו לגליל לאחר מרד בר כוכבא, ומתוך כך מאשרות את דברי שמואל קליין שטען לקדמות התיישבותם באזור.⁶⁹

זאב ספראי דן בטענות טריפון והדגיש כי יש מידע מוקדם המעיד על נוכחות הכהנים בגליל עוד לפני המאה השלישית, בתקופות יבנה ואושה. לפי ספראי, אף שהמקורות הספרותיים מאוחרים

65 טריפון (תש"ן, עמ' 77, הערה 2) ציינה שרפפורט היה הראשון שעסק בקיומה של רשימת השמות של יישובי משמרות הכהונה. רפפורט סבר שהרשימה מימי הבית השני, דבר שלא התקבל בקרב רוב החוקרים. טריפון הפנתה לכהנא (תשל"ט, עמ' 15, הערה 43), שציין כי רפפורט "הביע ראשונה את הדעה על רשימות שמות מקומות של ערי משמרות הכהונים. לדעתו הרשימה היתה מימי בית שני". ברם עיון ברפפורט תר"א, עמ' 19: "ואח"כ"ד משמרות ושמותם, אך שמות הערים לא נמצאו. וכבר שמענו מרשי" (תענית רפ"ד) שברייאת של מ"ט מדות מדברת מ"כ משמרות. ועוד שם בסמוך בסוף הספר כמה וכמה מאמרים במספרים. קרוב אצלי איכא מאד שבה"ג לקח כל אלה מברייאת זו, ודילג הרבה באמצע, וכן שמות הערים של המשמרות". ייתכן שיש הבדל מסוים בין הדברים כפי שהובאו אצל רפפורט ובין הציטוטים אצל כהנא וטריפון.

66 קליין תרצ"ט, עמ' 162-163. כמו כן אבי-יונה וספראי 1974, עמ' 85.

67 טריפון תש"ן, עמ' 77-93.

68 על כתובת מאשקלון ראו: סוקניק תרפ"ו, עמ' 16-17; קליין תרפ"ז, עמ' 20. על כתובת מקיסריה ראו: אבי-יונה תשכ"ד, עמ' 24-28. על כתובת מנצרת ראו: אשל תשנ"ב, עמ' 159-161. על הכתובת הארוכה ביותר בכפר בית אל חאצ'ר בתימן ראו: דיגן תשל"ג, עמ' 302-303; דיגן ציין שזמנה של הכתובת אינו ידוע. על סמך צורת הכתב רצה לקשר אותה למאות חמישית ושישית, ואולם הדגיש שקשה לקבוע את זמנה בוודאות. אורבך (תשל"ג, עמ' 308) מציין כי עיקר חשיבותה של הכתובת נוסף על העדויות הקיימות. קיומה בתימן הוא עדות מכרעת שהמנהג של הזכרת שמות המעמדות נשמר בידי הכהנים שגלו גם למקומות רחוקים. נוה (תשל"ח, עמ' 142) הביא את דברי אורבך על משמעות ייחוד הממצא. הירשברג (תשמ"א, עמ' 288-295) סבר שמדברי אורבך הנ"ל יש ללמוד שהכתובת היא לכל המוקדם מן המאה העשירית. הירשברג דחה זאת, ולדעתו יש לתארכה למאה הרביעית-השישית. לפי כהנא (תשמ"א, עמ' 302), הרשימה על פי ההתיישבות בגליל בסוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית. לדעת קליין-פרנק (תש"ס, עמ' 331), הכתובת מכפר בית אל-חאצ'ר קשורה למאה הרביעית, ראו בהמשך עמ' 343. הבדיקה הפלאוגרפית מראה שהכתובת נכתבה לא אחרי המאה השישית והשביעית, אלא הדעה הרווחת שנכתבה בין המאה החמישית והשביעית, ולא לפני המאה השלישית.

69 אופנהיימר תשנ"א, עמ' 57.

יחסית, הם מסתמכים על רקע היסטורי קדום.⁷⁰ אישוש נוסף לנוכחות יהודית מוקדמת בגליל סיפק יוסף סטפנסקי, שפרסם כתובת המשמשת עדות ארכאולוגית למעבר יהודים מיהודה לגליל לאחר מרד בר כוכבא, מה שחזיק את ההשערה שמשמרות הכהונה נמצאו שם אחרי המרד.⁷¹ עם זאת יש אסכולה במחקר, למשל עוזי ליבנר, הרואה במקורות ובממצאים רשימה סמלית בלבד, מעין תקוה להחזיר עטרה לישנה, בלי בסיס היסטורי ממשי שמעיד על נוכחות פיזית של משמרות אלו במקומות הנזכרים.⁷² על כל פנים השם צפת הופיע פעם ראשונה באפיגרפיה בכתובת משמרות הכהונה בתימן, עם מחלוקת בקרב החוקרים על זמן הכתובת, המשתרע מהמאה השנייה ועד למאה העשירית.

ימי הביניים

התקופה המוסלמית הקדומה, הנוצרית והממלוכית

הרב הפרחי ציין שבתקופה האסלאמית הראשונה (638–1099), שמות רבים של אתרים מקראיים ומימי המשנה והתלמוד השתמרו בפי התושבים הערביים.⁷³ יהודה זיו ציין שהערכים שהגיעו לאזור

70 ספראי תשנ"ג, עמ' 287–292. ראו: ביבליוגרפיה בנושא שם, עמ' 287, הערה 3: על המסורות בחז"ל ציין קיסטר תשנ"א, עמ' 19: אפשר "ללמוד על דרכי העיצוב של מסורות בכלל: לא תמיד הן באות שכבה על גבי שכבה, אלא לעיתים [...] העיצוב המאוחר יותר צר צורה חדשה לשרידים העתיקים, שלא תמיד אפשר להבחין בהם במסגרתם החדשה והמעובדת".

71 סטפנסקי תש"ס, עמ' 135–146.

72 ליבנר תשס"ד, עמ' 395–402. על סמך הממצאים בסקר הארכאולוגי בגליל המזרחי שבו נמנו חלק משמות היישובים שהופיעו בכתובת אי אפשר לקבוע האם התיישבו משפחות כוהנים סביב סוף המאה הראשונה או ראשית המאה השנייה ביישובים שברשימה. ברם, לפי נתוני הסקר אם בכלל הייתה הגירת יהודים מיהודה לגליל בפרק זמן זה נראה כי מדובר בתופעה מצומצמת. לדעתו, קשה לקבל שרשימת המשמרות משקפת ריאליה של התיישבות, וסביר לראות בה רשימה סמלית. כמו כן אי אפשר לקבל את הצעת טריפון על גלי הגירה שהביאו עימם כוהנים מבבל לגליל, ועל גידול כללי באוכלוסייה היהודית במחצית השנייה של המאה השלישית ובמאה הרביעית. עם זאת הפרכת המסגרת ההיסטורית שנתנה טריפון אינה סותרת את נקודת המוצא שלה שלפיה הרשימה היא ספרותית. יש מקום להניח שהרשימה התחברה לפני ראשית המאה הרביעית אלא שלא הגיעה לידינו, אך כן הגיע לפייטנים. כמו כן רוזנסון (תשס"א, עמ' 214) מציין כי הרשימה שבכתובת היא כלי ספרותי. עיר-שי (תשס"ד, עמ' 94) הביע ספק ברשימת משמרות הכהונה האם מדובר באמת היסטורית גאוגרפית. לדעתו, יש לקשר את תפוצת הרשימה לכוחם ולמעמדם של הכוהנים בתקופה הביזנטית. ליבנר (2009, עמ' 418–419) סבר שנתוני רשימת משמרות הכהונים אינה משקפת אמת היסטורית מלבד התיישבותם של כוהנים לאחר מרד בר כוכבא. לדעתו, הרשימה הותאמה לרשימת משמרות הכהונה שהובאה במקרא בדברי הימים. נעשה ניסיון להתאים כל משמרת ליישובי הגליל. נבחרו אתרים על פי הזיכרון ההיסטורי כאשר ישבו יהודים לאחר התקופה החשמונאית בגליל, וזה היה קשור לאתוס העבר המפואר של החשמונאים בגליל.

73 אשתורי תרי"א, מא, א, עמ' 41. הובא גם אצל אליצור ופריש תש"ס, עמ' 15. ששון (תשע"ה, עמ' 160) הביא את רייני (תשמ"ב, עמ' 26), שקבע ש"הפרחי זיהו 180 שמות מקומות על פי שמות ערביים, רובינסון וסמית זיהו את 'רוב המקומות' במקרא, ואילו יוסף שווארץ זיהו כ-100 מקומות על פי שמם הערבי". שוורץ (תשע"ה, עמ' 190–191) הסיק שהפרחי הזכיר בספרו כ-130 אתרים ומקומות בארץ ישראל המערבית (שלאחר תקופת המקרא). ב-69.23% אשתורי צדק בזיהוי מקומם, ב-21.54% טעה בזיהוי וב-9.23% ייתכן שצדק בזיהוי המקומות. שוורץ (שם, עמ' 193) הוסיף שמחצית מהאתרים שיהיה הפרחי היו בממלכת צפת הממלוכית

לאחר התקופה הביזנטית, קיבלו את שמות היישובים מפי היהודים שישבו באותה עת בארץ, ושמרו עליהם.⁷⁴ לפיכך השמות העבריים של המקומות בארץ ישראל לא השתנו במידה נכבדה, ונשמרו אף בעת הביזנטית.⁷⁵ המהימנות של שמות אלה נשמרה למרות חילופי הדתות והמשטרים, גם אם לעיתים לא אהבו את היהודים והיהדות. רבי אלעזר הקליר שחי במאה השישית-השביעית כתב על צפת בקינותיו.⁷⁶ ברם, אין לראות בזה הוכחה לקיומה של קהילה יהודית בעיר בתקופתו. ייתכן שהיישוב היהודי חדל מלהתקיים עוד לפני ימיו, וכתיבתו נבעה מעניין ספרותי-דת.

לאחר מכן במשך זמן רב צפת לא הובאה במקורות. יש שני הסברים להיסטוריה באותם הזמנים: ההסבר הראשון שהעיר לא הייתה קיימת, אך כדברי האמרה "שלא מצאנו אינה ראייה", כלומר חוסר הממצאים אינו מוכיח בהכרח שהעיר לא התקיימה;⁷⁷ ההסבר השני הוא שצפת הייתה קיימת אך קטנה וחסרת חשיבות. יוסף סטפנסקי סבר שב"צפת המשיכה להתקיים קהילה יהודית עד לימי הביניים המאוחרים",⁷⁸ תזה הנתמכת בממצאי חרסים מהתקופה הערבית הקדומה (638–1099),⁷⁹ ובכוחם לחזק את ההשערה שהעיר המשיכה להתקיים כיישוב כלשהו גם לאחר התקופה הביזנטית במקום.⁸⁰

זאב וילנאי ציין שבמאה העשירית, בימי שלטון המוסלמים החלפים הפטימים, הייתה צפת עיר קטנה, ובה קהילה יהודית שנוכרה בתעודות הגניזה הקהירית.⁸¹ ברם, וילנאי לא ציין את מקורותיו. הרב יצחק אלפסי⁸² שפעל במאה האחד-עשרה, הזכיר בתשובותיו את צפת,⁸³ ואולם יש ספק האם

שבתקופתו. אפשר להבין שהפריח הקדיש זמן רב לזיהויים בצפון הארץ, ולפיכך אמינות ממצאיו של הפרחי גבוהה ועומדת על 80% בערך.

74 זיו תשנ"ב, עמ' 371. כמו כן הביאו והסכים עימו לשם תשפ"א, עמ' 15.

75 קשה לקבל שהעברים בבואם לארץ או היהודים שגרו באותה עת, המציאו שמות לכל היישובים.

76 גולדשמידט תשכ"ח, עמ' נ. בפיוט "איכה ישבה חבצלת השרון" לרבי אלעזר הקליר נכתב: "לא למרום עין צפת, וכסף על חרש חפת, ובחזוק מוסר הרפת, ונהרס ונלפת כהן צפת".

77 מסביב לצפת על פי הממצאים הארכאולוגיים מימי המשנה והתלמוד חיו יהודים בגליל העליון ביישובים, כמו דלתון ועלמה, אף על פי שלא היה ידוע עליהם דבר במקורות חז"ל מאותה העת. לאחר גילוי הגניזה הקהירית כיום יש מידע רב יותר על התיישבות יהודים באזור צפת בוודאות מן המאה האחת-עשרה ואילך. זוהי דוגמה שקשה לומר, היות שלא נזכרו בכתובים, אזי לא היו קיימים. כל מיני סיבות גלויות ועלומות יכולות לנסות ולהסביר מדוע אין מידע על יישוב מסוים במשך תקופה.

78 סטפנסקי תשס"ג, עמ' 55.

79 סטפנסקי 2017. כמו כן יש מקום לשער ביחוד בשל אקלימה הטוב, מי מעיינות בשפע, אדמה טובה לגידולים מסוימים, יכולת לגדל צאן ובקר. יש מקום להניח שהיו כאלה שחיו והתפרנסו מן המקום.

80 ארליך תש"ף, עמ' 363: "עד למאה השלוש עשרה צפת הייתה נטול חשיבות הן מההיבט המנהלי הן מההיבט היהודי".

81 וילנאי תשל"ט, עמ' 6321.

82 1013-1103.

83 אלפסי תשי"ד, סי' רנד, פח, א, עמ' 135.

הכוונה לצפת שבארץ ישראל.⁸⁴ צפת מופיעה בתעודה מהגניזה הקהירית המתוארכת לשנת 1034, ובה הובא שאחד מסכותיו של הנער מוסא היה צפתי.⁸⁵ שי לשם הראה שהנוצרים בתקופה הצלבנית הראשונה (1099–1187) שימרו את שמה של צפת בתור *Castrum Saphet*⁸⁶ – טירת צפת או מצודת צפת.

בשנת 1211, בביקורו בצפת ציין התייר ר' שמואל בן ר' שמשון את שהותו שם בשבת.⁸⁷ זמן קצר לאחר מכן נפגש רבי יהודה אלחריזי עם ראש ישיבת גאון יעקב באותה עיר.⁸⁸ האזכורים האלה במקורות יהודיים מעידים על שימור שם העיר גם במהלך התקופה הצלבנית השנייה. ח"ז הירשברג קבע כי הייתה רציפות של היישוב היהודי בארץ ישראל בכל הדורות, ובייחוד בזכות הקהילות הקטנות בעיירות ובכפרים של הגליל העליון וסביבותיו. קהילות אלה המשיכו להתקיים מתקופת הכיבוש הערבי ועד להגיעם של מגורשי ספרד.⁸⁹

הנחת יסוד היא ששם יישוב נשמר בהתיישבות רציפה, אלא אם כן נעשה שינוי מכוון בשמו. לעומת זאת כאשר יישוב ננטש, ובייחוד לתקופה ארוכה, פעמים ששמו או מיקומו נשכחו או שנוצר ספק. גם אם דברי הירשברג קשים להוכחה לפרטי פרטים, יש מקום להניח שהם מדויקים. כפי שציין זיו על שמירת שמות המקומות במעבר מהתקופה הביזנטית לתקופה הערבית.⁹⁰ לאחר המלחמות בארץ במקומות לא מועטים חלה בריחת תושבים מיישוביהם, השמדת אוכלוסייה אזרחית ופגיעה במסחר ובכלכלה שהשפיעה על מכלול החיים, בייחוד בתקופה הצלבנית. אף על פי כן בצפת יש מקום להניח שהשם צפת המשיך להשתמר בקרב האוכלוסייה היהודית ושאינה יהודית שנותרה בגליל, אף שהעיר לא הייתה מאוכלסת ביהודים.

בתקופה הממלוכית בארץ ישראל (1260–1517) ציין הרב הפרחי את קיומו של עוד מקום ששמו צפת, והחוקרים נחלקו האם התכוון ל'צפת לוי' או ל'צפת עדי' וגם היכן נמצא המקום.⁹¹ רבנו

84 שור תשמ"ג, עמ' 18.

85 ברסלבי תש"ב, עמ' 55–56; גיל תשמ"ג, עמ' 447, תעודה 245.

86 לשם תשפ"א, עמ' 34–35.

87 יערי, תש"ג, עמ' 80–81.

88 דרורי (תשס"ג, עמ' 412) נקב בתאריך "סביב 1216", ראו מקורותיו.

89 הירשברג תשי"ט, עמ' 76.

90 לעיל עמ' 16.

91 אשתורי תרי"א, מו, ב, עמ' 46: "לדרום של קדש כמו יום על ראשי ההרים עיר ושמה צפת ואין זה חרמה כי היא בארץ יהודה בחלק שמעון, והיא עיר חדשה מוסבת שם הישנה. וכן יש עיר אחרת ושמה צפת עדי בשם לוי לצפון זה צפת בפחות מאלפים אמה על הר גבוה הוא בירי". ראו: אשתורי תרנ"ז, עמ' רפג, הערה 2, על המילה 'לוי'. לונץ הסביר שר' אשתורי התכוון לכפר 'צפת אלבוטיא' המצוי לא רחוק מהכפר טיבנין על הדרך שבין צפת (העיקרית) לצור. ברסלבי (תשי"ד, עמ' 267, הערה 15) העיר שמצד אחד כוונת לונץ ל'צפת אלבטיח' צפונית מזרחית לתבנין, ומצד אחר הדגיש שהפרחי התכוון ל'צפת עדי' ולא ללוי. לעומת זאת ברסלבי שם, עמ' 267: "שמואל קליין היה סבור, כי בזמנו של הפרחי היה מצפון לעיר צפת, ובקרבת בירי עוד מקום שנקרא 'צפת עדי'".

ניסים מגירונדי שחי בספרד בין השנים 1290–1376 נשאל בהלכה שאלה שנשלחה מצפת,⁹² מה שמעיד על קיומה של קהילה יהודית במקום ששימרה את שם היישוב.

השיח' צדר אדין אבו עבדאללה מחמד אבן עבד אלרחמן אלדמשקי אלשאפעי אלעת'מאני,⁹³ ששימש שופט ראשי בצפת במאה הארבע-עשרה, כתב בספרו תאריך' צפד⁹⁴ שמשמעותו תולדות צפת הסברים למקור שמה:

שני פירושים. האחד הוא שצפת פירושו מתנה, והוא הפירוש הנאות שכן היא כונתה כך בפי הפרנקים משתי סיבות: אחת שמלכי הפרנקים העניקו אותה במתנה לקבוצה מהם שנקראו אלדאן'קה (הטמפלרים), בלי שהיו להם שותפים בה ועל כן קראו לה צפד [בהערה הסביר טל שהמילה צפד בערבית הוא מענק, מתנה]. הסיבה השנייה שהם קראו לה צפת ב'ת' [בהערה פירוש צפת בערבית: 'הייתה טהורה'] וכאשר תוארה בטהרה הייתה ראויה לשמש מענק. הפירוש השני הוא שצפד הוא אזיק כפי שמופיע בקוראן: 'כבולים בשלשלאות זה לזה',⁹⁵ כלומר באזיקים, וייתכן שלשם זה יש משמעות כלשהי, שכן הכבול באזיקים מנוע מתנועה וצמוד למקומו וכזאת היא גם העיר, בהיותה שוכנת על הר גבוה וטרשי, שאין השוכן בה יכול

אלא שהשם נעלם ואיננו 'צפת עדי' לא נודעה כעת, אבל לפי דברי הפרחי הייתה מצפון לצפת וסמוך לבירי". כנגד הבנה זו יצא ברסלבי ולדעתו יש לקרוא זאת בכתבי רבי אשתורי בדרך זו: 'וכן יש בארצה עיר אחרת ושמה גם כן צפת עדי' הפרחי כתב במפורש כי 'צפת עדי' נמצאת ב'ארצה של צפת', כלומר במחוז, באזור שיפטה או בארץ הגליל בכללה, ועל כן עלינו לבקשה בשטח נרחב, ולא דווקא מצפון ובסמוך לבירי, כדעת קליין. אכן, עיון במפה מגלה לנו במערבו של הגליל התחתון, צפון-מערב משפרעם, את שם המקום ח'רבת צפתא עאדי ובצידו את עין צפתא עאדי. קרוב לוודאי שהפרחי התכוון למקומות אלה. וכך המשיך ברסלבי: "לצפון זה צפת (כלומר מצפון לצפת הגליל העליון ולא לצפת עדי' בגליל התחתון) בפחות מאלפים אמה [...] בירי מוסב על צפת הראשונה". בדעה זו אחז אף וילנאי תשל"ט, עמ' 6391. וילנאי הביא את דברי ר' אשתורי וזיהה את המקום בכפתור בסביבות שפרעם ובגבול עמק זבולון, קואורדינטות 165.247. כמו כן קושק (1971, עמ' 305) הציע לזהות את צפת הנזכרת בתרגום השבעים עם חורבת עדי הסמוכה לשפרעם. גל (תשמ"ט, עמ' 48) טען לעומתו כי חורבת צפת עדי היא אתר ממלוכי שאינו יכול לתרום להבנת המערך היישובי באזור נחלות השבטים אשר וזבולון. דבריו של גל מסתברים יותר, ואולם חפירות ארכאולוגיות נרחבות באתר הממלוכי צפת עדי, הראו ממצאים מתקופות קדומות ולשינוי מסקנות מסוים. בחפירות ארכאולוגיות שחפרו סמיטליין ושטרן (2004, עמ' 7-9) התגלו ממצאים מהתקופות הברונזה הביניימית והברזל הקדומה 1 ו-2. בחפירות נוספות שחפר סמיטליין (2015), התגלו שרידים מן התקופות הכלקוליתית הקדומה, הרומית והביזנטית המאוחרת. ברם, יש מקום לשער שעדיין לא נאמרה המילה האחרונה ויש מקום לחפירות נוספות.

92 ניסים תש"י, סימן ו, עמ' 21.

93 להלן אלעת'מאני.

94 וילנאי (תשל"ט, עמ' 6293, 6325) ציין שהערבים קראו לה 'צפד' ובערבית صف. אפשר להבין שגם אם יש עוד דרכים לכתיבה בערבית לצפת, הרי הם בנויים בדרך זו או אחרת כשהאותיות 'צפ' נשמרות. האות צד"י בערבית נשמעת כמעין האות סמ"ד מודגשת בחוזקה להבדיל מהרפה. האות תי"ו נשמעת כאן מעין האות דל"ת (המקבילה הערבית לאות צד"י היא האות צא"ד והיא נהנית כמו הצד"י העברית). ברסלבי תש"ב, עמ' 56, הערה 9. הכתיב הקדום ביותר של צפת בערבית הוא Safat או Sifat - ראו מקור ברסלבי שם. כן גם הובא בתוך צפת 1987, עמ' 51-52.

95 הקוראן 2016, עמ' 207, סורה 14: אברהם, 49.

לנוע בכל עת – אם ירכב יתעיף, ואם ילך רגלי יתערב בשרו בדמו בגלל הטיפוס אל ההר והירידה אל התהום.⁹⁶

דבריו של אלעת'מאני על השם צפת מרתקים, ואולם יש לראות בהם תיאור הוקרה לשם המקום שהיה קיים בתקופתו ולא הסבר לקביעת השם בעת הקמתה שנים רבות לפני כן. גם במקורות היהודיים נקראה צפת בשם זה עוד לפני הכיבוש הצלבני. על סמך המידע מהמקורות המוסלמיים, יש מקום ללמוד שאף הם שימרו את שמה.⁹⁷

התקופה העות'מאנית (1517-1918)⁹⁸

טעויות בזיהוי צפת הגלילית בקרב יהודים ושאינם יהודים לצד שימור שם העיר במשך שנים רבות, נרשמו גם טעויות במקורות השונים בזיהוי הגאוגרפי שלה, מה שהיה יכול להביא לבלבול וספק בעניין שם המקום. הדבר החל בתקופה הממלוכית ונמשך בתקופה העות'מאנית. ר' יצחק אבן אלפרא מהעיר מלקא שבספרד שהיה בארץ בשנת 1441, טעה וזיהה את צפת המקראית הדרומית עם צפת הגלילית.⁹⁹ י"ד איזנשטיין ציין שהיהודים הספרדים שהתיישבו בצפת הגלילית לאחר גירוש ספרד בשנת 1492, חשבו שהעיר הזו היא צפת הדרומית הנזכרת בכתבי הקודש. לפיכך הסבו את שמה מ'שפת' כפי שנהגו לכנותה יהודים וערבים לצפת, ובשם זה נודעה העיר מאז ואילך.¹⁰⁰ נראה שאיזנשטיין הכליל בקביעתו, היות שהשם צפת היה נפוץ גם קודם לכן, כפי שהשתמש בו רבי ניסים מגירונדי.¹⁰¹ עם זה גם בקרב האשכנזים טעה ר' יחיאל בן ר' ידידיה המכונה ר' מיכל מארפטשיק בן המאה הששעשרה בזיהוי צפת המקראית עם צפת הגלילית.¹⁰²

כמו כן המשיכו לאחוז בזיהוי המוטעה של צפת האשכנזים בשנים שלאחר מכן: ר' שמחה מזאלאזיץ בביקורו בצפת בשנים 1764–1765,¹⁰³ שלמה לעוויזאהן בשנת 1819¹⁰⁴ ור' משה ריישר שביקר בארץ בין השנים 1860–1865.¹⁰⁵ יש מקום לשער שסיבת טעותם היא שבימיהם לא הייתה ידועה בארץ צפת שבנגב,¹⁰⁶ ולכן הם קשרו את צפת המקראית לצפת הגלילית.

96 הביא ותרגם לעברית: טל תשע"ד, עמ' 253–254.

97 טל (תשע"ד, עמ' 188) הביא את אלעת'מאני שכתב את הספר תאריך' צפד.

98 התקופה החלה בימי הביניים והמשיכה בעת החדשה.

99 יערי תש"ו, עמ' 110; הברמן תשכ"ב, עמ' 27.

100 איזנשטיין תרע"ג, עמ' 59.

101 לעיל עמ' 28.

102 יחיאל של"ו, פב ע"א. כמו כן הביאו הברמן תשע"א, עמ' 152.

103 יערי תש"ו, עמ' 399.

104 לעוויזאהן תש"ה, עמ' 195.

105 ריישר תשס"ח, עמ' פח. כמו כן טעה שם בזיהוי צפת עם "יורפס הנזכר בגמרא".

106 גם היום צפת בנגב טרם זוהתה בוודאות.

ייתכן שמתן השם צפת לשני מקומות שונים זה מזה הביא את ההלכה היהודית לידי הקפדה יתרה בכתיבת שם העיר בגיטין ובכתובות. הרב ישראל משקלוב¹⁰⁷ ציין שהוסיף זיהוי גאוגרפי מדויק: "צפת דעל הנהר דולבאי יתבא וממימי מעינות",¹⁰⁸ ותרגומו: "צפת היושבת על נהר הדולב ומי המעיינות".¹⁰⁹ יש מקום להניח שהכוונה לעצי הדולב¹¹⁰ שגדלו בערוץ נחל לימון-עמוד.¹¹¹ לדעת הרב משקלוב, הדבר נעשה כדי להבחין בין צפת-חרמה שהוזכרה במקרא¹¹² ובין צפת הגלילית.¹¹³ אף בקרב הקראים הייתה טעות בזיהוי: בשנת 1610 ציין הנוסע ש' ז'אן בושי שצפת היא מקום מושבם העיקרי של הקראים. לדעת איש שלום, הכוונה לצופוט קלעא (Tchufut-Kale) שבחצי האי קרים, ולא לצפת שבארץ ישראל. יש מקום להניח שהנוסע שמע את המידע מחכם קראי והתבלבל בעניין.¹¹⁴

בקרב הנוצרים היו טעויות לא מעטות בזיהוי צפת הגלילית. הנרי בייקר טריסטרם שביקר בעיר במאה התשע-עשרה, טען שצפת היא העיר שרמז אליה ישו בברית החדשה באמירתו: "העיר יושבת על-ההר לא תוכל להיסתר".¹¹⁵ יש מקום להניח שתושבי הכנרת, שצפת נראית להם במבטם צפונה, השפיעו על דעתו. לעומת זאת ויקטור גרן טען שהטענה אינה מחייבת, ואם באמת ישו אמר את הדברים, ייתכן שבעמידתו בגבעת החיטין הצביע על צפת הנראית מכמעט מכל נקודה בגליל. גרן סבר שהטענות הנוצריות נשענות על הבנה כללית של הטקסט, שנקרא ביוונית בלי הכוונה מפורשת לעיר מסוימת אלא ל"עיר יושבת על ההר".¹¹⁶ דברי גרן מסתברים יותר, ונראה כי אין רמז ברור לצפת. שמה של צפת השתנה בקרב הנוצרים ל'בתוליה', ומתוך כך נוצרה טעות היסטורית בהבנה כרונולוגית. הנוצרי אנטואן מוריסון כתב בשנים 1697–1698: "עיר בתוליה אשר ילידי הארץ קוראים אותה צפת". מיכאל איש שלום הסביר שכבר החל מן המאה השבע-עשרה נהגו נוסעים נוצריים לקרוא

107 1770-1839.

108 ישראל תרע"א, הלכות ארץ ישראל סי"ב, סעיף כח, שם, אות לד.

109 הרב אוריאל לביא אסף והראה שבעה מקורות, החל מן המאה השבע-עשרה, שנוסחו ניסוח זה. ראו: לביא תשס"ט, עמ' 388-395.

110 שמו המדעי Platanus.

111 שגדלים שם עד היום.

112 שופטים א, יז.

113 לעיל הערה 108.

114 איש-שלום תשכ"ו, עמ' 128.

115 טריסטרם 1865, עמ' 568. כמו כן הביא את טריסטרם טובנהוויז תשי"ט, עמ' 194.

116 גרן תשמ"ז, עמ' 237.

לצפת או לסביבתה הקרובה בתוליה. מוריסון סבר שהשם העיקרי הוא בתוליה, ואילו צפת הוא השם החדש שבא לעיר מפי "גילדי הארץ".¹¹⁷

בקרבת הנוצרים נרשמה טעות אחרת בזיהוי שם העיר. במהלך שהותם בארץ ישראל בשנים 1700–1723, דיווחו יוהאן אגנידיוס ואן אגמונט ויוהאן היימאן שהיהודים בצפת קראו לעיר 'Orinah', שהיא חרמה הדרומית,¹¹⁸ אך מדובר בטעות שתיקנו אותה החוקרים לאחר מכן.¹¹⁹ טעויות בשם זיהויו העיר, נמצאו גם בקרב צליינים הרוסיים שתיירו באזור לאורך השנים.¹²⁰ בתיאור עלום שם רוסי של האימפריה התורכית בשנים 1672–1686 אפשר להבחין כי השם צפת לא נכתב במפורש מסיבה לא ידועה, אלא נכתב בכינוי 'גליל'.¹²¹ זאב וילנאי ציין תופעה דומה במקורות יהודיים, שפעמים בספרות הרבנית היה שימוש בביטוי 'גליל עליין' כדי לדון בצפת, בלי זיהויו בשמה המפורש.¹²²

117 איש־שלום תשכ"ו, עמ' 381. כמו כן הערה 1, על אתר. עוד דוגמה הביא איש־שלום שם, עמ' 390. מיכאל אנימן שביקר בארץ בשנים 1711–1712, ציין כי "צפת [שקוראים לה כעת בתוליה לא הרחק מטבריה]". אנימן התכוון שהיו נוצרים בזמנו שקראו כך לעיר.

118 איש־שלום תשכ"ו, עמ' 386. כמו כן הערה 12 על אתר. ראו שם בהרחבה.

119 על הספקות בזיהויו צפת הגלילית, ראו במאמר זה לעיל עמ' 17–18.

120 הסוחר ואסילי שתייר בארץ ישראל בשנים 1465–1466, "קרא לצפת עיר יהושפט". רבא (תשמ"ז, עמ' 129, הערה 41) העיר במקור: Grad Asafatov. ככל הנראה, הכוונה לצפת. ראו שם המשך דבריו של ואסילי: "בקעת יהושפט נקראת על פי שמה של העיר הזאת. מן הגשר הזה אל אובדיה, אל באר יוסף, שבו מכרו אותו אחיו" (עמ' 129). על כך ראו: רבא תשמ"ז, הערה 42. במקור: Obedia (ח' גוב יוסף נמצאת מעט דרומה מעמיעד, ממערב לכביש טבריה־ראש פינה. ראו גם: גרן תשמ"ז, עמ' 233–235). טעותו של ואסילי נובעת כנראה מחיבור שם מלך יהודה בימי המקרא 'יהושפט', מלכים א טו, כד, ובשלוש האותיות הסופיות רואים את השם צפת. בכתבי שני תיירים רוסיים בזמנים שונים זה מזה צפת זוהתה בשם כפר נחום. התייר הרוסי ואסילי גאגרה שסייר בארץ בשנים 1635–1636, כתב כנראה בטעות שצפת היא כפרנאום (Kapernaum) שהיה ידוע בעבר כיישוב על שפת הכנרת – על פי רבא תשמ"ז, עמ' 189. יואל רבא העיר על כך שבאותה עת תייר אחר רוז'ה, שביקר בצפת בשנת 1630, סיפר עליה: "בעיר נמצאים אולי כמה בתי־אב של מאורים ומאתיים של יהודים". ראו: רבא תשמ"ז, שם, הערה 40. רבא ציטט את רוז'ה מאיש־שלום תשכ"ו, עמ' 333. אפשר להבין שגאגרה לא דייק היות שבאותה עת גרו בצפת גם שאינם יהודים, ואולם כנראה מספר היהודים הגדול יחסית הביאה אותו לכתוב "שרק יהודים" גרים בה. דבריו מצטיירים כתדמית וכהערכה בלבד, ולא כנתונים מדויקים. אותה טעות של זיהויו צפת בכפר נחום, הופיעה במסע הנזיר ארסניי סוחאנוב ששהה בארץ משנת 1651 עד 1652. נ"י איואנובסקי ציין שהכוונה לצפת. ראו: רבא תשמ"ז, עמ' 237, הערה 52. עוד טעות בהבנה גאוגרפית מופיעה בכתבי התייר הרוסי יונה, המכונה "הקטן", שטייל בארץ גם כן בשנים 1651–1652, וכתב "משם לאסאפאל, היא סאיט". ס"א דולגוב הבין שהכוונה לצידון, אך לעומתו יואל רבא סבר שמתקבל יותר על הדעת שהתכוון לצפת. ראו: רבא תשמ"ז, עמ' 220. מסעו של יונה המכונה הקטן, ובהערה 67: "Sait, Asafat".

121 רבא תשמ"ז, עמ' 268. הכותב אלמוני. כמו כן שם, הערה 11: "מן המקום הזה, שכם, שלושה וחצי יום עד למקום גליל". הכוונה בשם גליל לצפת.

122 ראו בהרחבה: וילנאי תשכ"ט, עמ' 1367.

העת החדשה

מסופר על האדמו"ר הרב פנחס שפירא מקוריץ, בן המאה השמונה-עשרה מאוקראינה,¹²³ שביקש לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בצפת משום ששמע כי היא עיר המקלט¹²⁴ המקראית קדש.¹²⁵ עניין זה מעלה הבנה נוספת לקדמותה של צפת הגלילית, אולי מימי יהושע בן נון. יש לציין שהרב שפירא "שמע" זאת ולא "קרא" בספר כלשהו. המהדיר על הספר ציין שכך גם כתב הרב אברהם אזולאי בספרו חסד לאברהם.¹²⁶ אך עיון בספר חושף שהרב אזולאי הסיק מתוך דרש בגימטרייה שצפת היא עיר מקלט,¹²⁷ אך אין אזכור של השם 'קדש', ולכן אי אפשר לומר כי צפת היא עיר המקלט קדש הנזכרת בספר יהושע.¹²⁸ ממקורות קדומים אין זיהוי של צפת כעיר המקלט, קדש. י"ד איזנשטיין ציין כי ההשערות שצפת היא 'קדש נפתלי' או מבצר 'יודפת' הן רופפות.¹²⁹ הרב חיים סתהון, מי שהיה רבה של צפת בשלהי התקופה העות'מאנית סבר¹³⁰ שייתכן כי 'קִרְתָּן' המתוארת בספר יהושע¹³¹ או 'קִרְיָתִים' על פי דברי הימים,¹³² שהן אחת משלוש ערי הלוויים בנחלת נפתלי, היא עיר הקודש צפת¹³³ הנודעת, ששמה הוסב לאחר מכן.¹³⁴ חוקר המקרא מרטין נות' סבר שהשם 'קִרְיָתִים' השתבש משם

123 1791-1726.

124 יהושע כ, ז; כא, לב. עיר מקלט: דברי הימים א ו, סא. בימי דוד שימשה יישוב ללוויים. כמו כן הובאה ביהושע יב, כב; יט, לז. בספר מלכים ב טו, כט תגלת פלאסר מלך אשור הגלה את תושביה לאשור. אהרוני (1992, עמ' 1342-1343) סבר שמדובר בעיר כנענית שהייתה לאחת מערי המבצר של נפתלי; והוא חשב שיש לזהות עיר זו עם תל קדש (תל קדס) - שמקומו כעשרה קילומטרים מצפון מערב לתל חצור (נ"צ 199.279) - תל הנמצא ממערב לצומת ישע, בקרבת מצודת הכ"ח (נבי יושע). בחפירות הארכאולוגיות שנחפרו במקום נמצא כי "התקופה הכנענית המאוחרת והתקופה הישראלית מיוצגות במידה זעומה בלבד, אף כי החרסים הבודדים מעידים על רציפות היישוב. ייתכן שהחרסים מעטים משום שהיישוב הצטמצם בתקופות אלה בעיקר בחלק המזרחי של התל שלא נחפר" (שטרן 1992, עמ' 1347-1348).

125 שפירא תשס"ג, עמ' תע.

126 ראו: אזולאי תשנ"ט, מעין שלישי, נהר יג, עמ' קל.

127 שם, בחמישה דפוסים שונים. "צפת רומז לנצ"ח אשר מספר קטן שלו הוא כ"ב כמו צפ"ת עם הכולל. והנה צפ"ת במספר קטן כמניין אהי"ה לרמז עם הדר בו ב"ג מדות אשר מן הכתר כי אהי"ה היא בכתר, ועל כן היא אחת מן ערי המקלט להציל נפשות, וגם צפת הוא כ"א ועם הכולל הוא כ"ב כנגד כ"ב אותיות התורה לרמז שצפת היא מוכנת ומוזמנת להשיג בה סוד עומקה של התורה וסודותיה, כי אין אויר זך בכל ארץ ישראל כמו אויר צפת". בהמשך בעמ' קלא. "וכן צפת גימטריא הוא 'תק"ע' לרמז כי כל הדר בצפת יש לו יתרון על כל שאר ערי ארץ ישראל". אותו דבר מופיע אצל אזולאי תר"ך.

128 קדש היא עיר המקלט היחידה בצפון בארץ ישראל המערבית.

129 איזנשטיין תרע"ג, עמ' 56.

130 בהסתמכו על מה שכתב הרב אברהם אזולאי, לעיל הערה 126.

131 כא, לב.

132 א ו, סא.

133 ייתכן שצפת היא עיר הלוויים קרתן, היות שצפת אכן הייתה קיימת בתקופת הברזל.

134 סתהון תרס"ח, אורח חיים סי' תרפ"ח, עמ' 93.

היישוב 'רַקָּת',¹³⁵ המזוהה במקום אחר. לדעת דוד אמיר, מקובל לזהות את קריתים-קרתן בח'רבת אל-קוריה, צפונית לעין אבל, אחד עשר קילומטרים בקירוב מקדש נפתלי.¹³⁶

המקרא שימש השראה לרב יחיאל מיכל פינס בביקורו בעיר בשלהי המאה התשע-עשרה. הרב פינס כתב "עיר צפת שמה נאה לה, כי בצפת היא ליופי ולתפארת".¹³⁷ זאב גלילי הסביר שכוונת הרב פינס במילה השנייה צפת על פי מה שנכתב על מקדש שלמה במקרא: "והצפת אשר-על-ראשו אמות חמש",¹³⁸ שבו צָפַת מופיעה במשמעות אחרת, היא כותרת שעל ראש כל עמוד.¹³⁹

היו שהמציאו נוטריקונים מהמילה צפת תוך בחינת מקום במשמעות שבחרו בה. בנוטריקון מהמאה השש-עשרה נרמז לבניין ציון במהרה בימינו עם ראשי תיבות: ציון פאר תפארת. הדרשנים פיתחו את הרעיון וטענו כי בהגייה האשכנזית, אף באות ביי"ת תמורת פ"א, צפת נהגית 'צבת', מה שיצר ראשי תיבות 'ציון במשפט תפדה'.¹⁴⁰ אפרים אלימלך אורבך הרחיב וטען שאין זה חידוש של הדורות האחרונים, שכן בקרב דוברי יידיש בארץ צפת נהגית צָבַת (Zvos). כבר בימי גדולתה במאה השש-עשרה הגו האשכנזים את שם העיר צָבַת.¹⁴¹

יוסף טובי הדגים כי הגייה זו נמשכה אף למאה השבע-עשרה. תופעה זו הייתה נפוצה בקרב יהודי גרמניה בהגיית שמות ערים ואנשים, כגון Frankfurt שנקראה ורנקפורט, כאשר העיצור המיוצג בפ"א רפה הוחלף בעיצור המיוצג בביי"ת או בוי"ו.¹⁴² בשל דבריהם ניתח יחיאל בן נון את העניין מהיבט היסטורי והדגיש ש"הכתיב שמרני הוא, ואינו משתנה מיד עם מעתקי ההגייה. לפיכך נכתבה צפת בפ"א גם דורות רבים אחר שכבר נהגתה צבת בביי"ת".¹⁴³ שם נוסף לצפת ביידיש מופיע אצל ר' מרדכי ב"ר ישעיה מרויסטיץ בשנת 1649 כאשר קרא לצפת כנראה ביידיש 'שפיט'.¹⁴⁴ ענת אדרת ציינה על דברי ר' מרדכי אלו שהמדובר בשינוי מכוון ביידיש לשם צפת, 'שפעט', בתרגום מאוחר לעברית.¹⁴⁵

135 יהושע יט, לה.

136 אמיר תשל"ו, עמ' 273.

137 פינס תרצ"ט, עמ' 17.

138 דברי הימים ב, ג, טו.

139 גלילי 2017, עמ' 230.

140 יחיאל של"ו, פב ע"א. כמו כן הביאו הברמן תשכ"ב, עמ' 27; הברמן תשע"א, עמ' 152.

141 אורבך תשל"ב, עמ' 147-148. הוא הסתמך על ר' יחיאל בן ר' ידידיה המכונה ר' מיכל מארפטשיק, לעיל הערה 140.

142 טובי תשל"ב, עמ' 258-259.

143 בן נון תשל"ג, עמ' 169-172.

144 יערי תש"ו, עמ' 91, ראו גם: עמ' 81-98.

145 אדרת תשס"ו, עמ' 92.

ימי הזוהר של ההתיישבות היהודית בצפת במאה הששעשרה התבטאו במילותיו של אחד מגדולי רבניה באותה העת, הרב יום טוב צהלון,¹⁴⁶ שכתב "אשריך ארץ הצבי, צפת אמת תכון לעד, שמגדלת אוכלוסין בוצין בוצין".¹⁴⁷ הרב צהלון השתמש בצירוף מהמקרא מספר משלי "שפתאמת תכון לעד",¹⁴⁸ מתוך שינוי האות צד"י לשי"ן, להבעת דעתו על ריבוי אוכלוסיית המקום והליכותיה הדתיות. רפאל מאהלר ציין שבלשון האגרות של הכוללים והשליחים לקהילות היהודיות בחו"ל לקבלת תרומות, היו דיירי ארץ ישראל משתמשים בשפה רבימשמעית. אנשי צפת נקטו במילים 'צפת היאור' שבאו מהכתוב במקרא "שפת היאור",¹⁴⁹ כלומר הנהר המרכזי במצרים, לתיאור המקום.¹⁵⁰ ידועים הנוטריקונים שדרש הרב ישראל משקלוב לאחר רעידת האדמה בשנת 1837 על המילה צפת, כדי לתאר את האירועים הדרמטיים שפקדו את העיר: "צפת פתאום תחרבי, צפת פתאום תמותי, צפת פתאום תצעקי, צפת פתאום תבלעי, צפת פתאום תבנה, צפת פתאום תכונן, צפת פדותה תקדם, צפת פתאום תגן".¹⁵¹ נוסף על כך הוסיפו בעלי האגדה את הנוטריקונים "צבי, פאר, תפארת", ודרש עממי אחר גרס ציצית, פאה, תפילין, ודרש חדש – ציור, פיוט, תורה.¹⁵² לאחר קום המדינה נוצרו ראשי תיבות שחרגו מהמוטיב הדתי, כאשר האומנים מקריית הציירים ראו בשם המקום מקור השראה למקצועם: ציירים, פסלים, תיירים;¹⁵³ או בדרך אחרת מעט: ציור, פיסול, תיירות.¹⁵⁴ בשנות החמישים של המאה העשרים התקיימה מימרה בקרב חלק מהאומנים החדשים: "במקום צפ"ת העתיקה – ציצית, פאות, תפילין – נקים צפ"ת חדישה: ציור, פיוט, תיאטרון!"¹⁵⁵ ההסבר הלא דתי שיקף את רצונם למחוק את העבר הדתי תורני של היישוב במקום, וליצור עתיד חילוני ותרבותי. הרב אליהו ביטון, רבה של ביריה הסמוכה לצפת, קרא לעיר בשנות התשעים של המאה העשרים 'עיר הצב"י' – ראשי תיבות צפת בת ירושלים.¹⁵⁶

146 1559-1618.

147 צהלון תשכ"ח, סימן רסג.

148 יב. יט. כמו כן יערי (תש"ג, עמ' 244, הערה 6) הביא את רבי שלמה שלומיל מינשטרל, שציין באיגרתו בשנת שס"ח (1607) על שפת וצפת.

149 בראשית מא, יז; שמות ב, ג. בשניהם כתיב חסר "היאור".

150 מאהלר תשט"ז, עמ' 183.

151 מתוך דברי הספד וקינה של הרב ישראל משקלוב להרוגי הרעש של שנת תקצ"ז (1837). הביאו שור תשמ"ג, עמ' 6.

152 ירושלים תשס"ב, עמ' 235-242.

153 וילנאי תשל"ט, עמ' 6320.

154 ביטון תשנ"ו, עמ' נח.

155 סערוני 1961, עמ' 14.

156 ביטון תשנ"ו, שער הספר, כמו כן עמ' נה-נו. ביטון (שם, עמ' נז) הוסיף שצפת ראשי תיבות: צמיחת פסקי תורה, צמיחת פנימיות תורה, צמיחת פירושי תורה, צמיחת פיוטי תורה. ראו שם בהרחבה.

במרוצת השנים נוצרו נוטריקונים נוספים למילה צפת. לאחר הטרגדיות והקשיים שפקדו את העיר, זקני צפת נתנו לצפת הסברים כמו "צרות פה תמיד" או "צריך פרנסה תמיד",¹⁵⁷ ולאחר מכן "צריך פה תיירים".¹⁵⁸ ראשי תיבות אלו שיקפו את המצוקות הרבות שהתמקדו בעיקר בקשיי פרנסה.¹⁵⁹ לאחר קום המדינה בתש"ח (1948), גשמים עזים שגרמו להצפות ומפולות בחורפים, הביאו לידי טענה כי באותיות המילה צפת מוטמן המושג 'הצפות'.¹⁶⁰ יש מקום להניח שצפת זכתה למספר נוטריקונים רב משאר ערי ישראל, בשל מגוון חוויותיה ההיסטוריות והתרבותיות. הקסם של צפת היהודית בא לידי ביטוי במספר מישורים: בשנת 1810, תלמידי הגאון ר' אליהו מווילנא כתבו איגרת, כאשר בתוכנה הם שילבו את תוכן קורותיהם בעיר עם אותיות גדולות שמרכיבות את המילים "אנכי, ארץ ישראל, צפת" בראשי הפסוקים של הפתיחה.¹⁶¹

גם בתחום הגימטרייה מעמדה של צפת הוא בלתי נפקד. המספר 570 השווה לגימטרייה של צפת, תואם גם את המספר המקביל לשבט נפתלי, שבנחלתו נמצאת צפת.¹⁶² במאה הששעשרה בעידן גדולתה של צפת, עסקו בגימטריות למיניהן. מסופר על האר"י שבחר לגור בצפת מכיוון שהערך הנומרי של צפת בגימטרייה הוא 570, שזוהה לערך של 'תקע', מילה המופיעה בתפילה "תקע בשופר גדול לחירותנו", ונחשבת לאחד מסממני הגאולה שהמקובלים התאוו להרבות.¹⁶³ מחשבי קיצים שקיוו ששנת של"ה (1575) תהיה שנת הגאולה בהסתמכם על הפסוק "עד כי יבא שילה",¹⁶⁴ תלו תקוותיהם בהאר"י¹⁶⁵ כמבשר הגאולה, ואולם מותו הפתאומי בשנת של"ב (1572) הביא לידי אכזבה.¹⁶⁶

נתיבה בן יהודה, לוחמת הפלמ"ח שנלחמה בצפת במהלך מלחמת העצמאות בתש"ח 1948, תיארה אירועים דרמטיים שבהם היו העמדות של 'ההגנה' קרובות לעמדות הערביות. הלוחמים משני הצדדים, שרבים מהם הכירו זה את זה ואת משפחותיהם, צעקו זה על זה במהלך הלחימה. בן יהודה

157 שיחה עם מר דוד קורן, צפת תשמ"ז; שיחה עם ר' נחום ברזל, צפת תש"ס.

158 שיחה עם מר ישראל שלם, צפת תש"ן.

159 רעידות אדמה, מגפות, מלחמות, פרעות, התעללויות, רעב, קשיי פרנסה. ראו לדוגמה במאה התשע-עשרה: בן נאה תשס"ב, עמ' 234-240. מעניינת עדותו של רבין (תשכ"ו, עמ' כד) על העוני המחפיר בעיר. בהמשך בתחילת המאה העשרים ובמלחמת העולם הראשונה, תושבים רעבו ללחם ומתו, חולים נפטרו מפני שלא היה ביכולתם לקנות תרופות, ואכמ"ל.

160 שיחה עם מר חנוך בר טוב, צפת תשנ"ח; שיחה עם ר' אליעזר רוט, צפת תש"ס.

161 יערי תש"ו, עמ' 329: "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה אשר הם נותנים, פעולת צדיק לחיים לקדושים אשר בארץ טמונים, תחיית המתים בארץ החיים תחלה נכונים".

162 סטפנסקי תשס"ג, עמ' 55.

163 שזר תשל"א, עמ' 26; אזולאי תשנ"ט, לעיל הערה 126-127.

164 בראשית מח, יא.

165 רבי יצחק לוריא אשכנזי זצ"ל.

166 בן צבי תשט"ו, עמ' 184.

ציינה כי "וכל הזמן הספדים מקללים את הצפתים – והצפוסים את הספדים".¹⁶⁷ נראה שבשימושה 'ספדים' הכוונה לערביי צפת, 'צפתים' ליהודים ילידי צפת, ו'צפוסים', שהיא מילה באידיש, גם היא לכל דבר ועניין נוגעת ליהודים ילידי צפת.

צפת קיבלה גם את הכינויים 'עיר הקבלה' ו'עיר המקובלים' בזכות מעמדה בעבר כמרכז ללימודי הקבלה. במרוצת השנים גם לאחר הקמת המדינה בתש"ח (1948), המשיכה העיר לשמש מקור לחידודי לשון ולמשחקי מילים הקשורים בשמה ובכינויה. דוגמה לכך הגיעה מאורח שביקש לקבל קבלה על רכישת מים ביציאה מבית העלמין, וכאשר נענה שאין קבלה, השיב בחוש הומור: "מה, בעיר המקובלים אין קבלה?".¹⁶⁸ באירוע דומה, קייטן ששילם בעבור שירותי קיץ ולא קיבל קבלה אמר: "בעיר הקבלה, אין קבלה".¹⁶⁹

גדולי ההלכה והקבלה ששהו בצפת במאה השש־עשרה העניקו לה מוניטין בין־לאומי והפכו את שמה למושג ידוע בעולם היהודי. אף על פי שהעיר איבדה מזוהרה בעת החדשה, עדיין שמה נשאר חשוב וכולט כמו דגל בראש ההר.¹⁷⁰

סיכום

על פי ממצאים ארכאולוגיים יש התיישבות רצופה בצפת החל מתקופת הברונזה הביניימית (2000–2200 לפנה"ס) ועד ימינו. עם זאת שמה של צפת בתקופות הקדומות לפני הבית השני אינו ידוע. התייעוד הכתוב הראשון של השם צפת מופיע בימי המלך המצרי תחותמס השלישי במאה החמש־עשרה לפנה"ס, אך הוא התכוון למקום שאינו זהה לעיר המודרנית צפת. ייתכן שאת השם צפת נתנו לעיר הכנענים שקראו למקומות לפי תכונות טופוגרפיות ונופיות. יש מקום להניח שהשם נבע מהמושג 'לצפות' או 'תצפית', כלומר מקום המשקיף על הסביבה ממקום גבוה. ממצאים ארכאולוגיים מעידים על רצף התיישבות יהודית בצפת לפחות מימי הבית השני ובימי המשנה והתלמוד. שמה של צפת הופיע לראשונה בכתבים יהודיים אצל יוסף בן מתתיהו, ערב חורבן הבית השני. לאחר מכן בימי התלמוד הירושלמי, בימי האמוראים, ככל הנראה במאה השלישית והרביעית. השם נשמר במסורת היהודית במרוצת הדורות וכן במסורת הנוצרית והמוסלמית. שגיאות בזיהוי

167 בן יהודה תשמ"ה, עמ' 232; בן יהודה (שם, עמ' 249) כתבה "הספדים המפורסמים בכל הארץ", וכוונתה לערביי צפת.

168 בן עמי 2008, עמ' 18.

169 שיחה עם מר דוד קורן, צפת תשמ"ו.

170 צפת שימשה נקודת ציון חשובה בישראל אף בתקופתנו למידע ארכאולוגי הרחוק ממנה גאוגרפית מרחק רב. לאחר הגילוי הסנסציוני של מזבח יהושע בהר עיבל בידי אדם זרטל (2000, עמ' 105), הופיע המידע ברחבי העולם בדרכים רבות ואף בקיצורים ובטעויות. ב"פילדלפיה ריפורט" נמסר "האם נמצא המזבח של משה יהושע?". צפת, ישראל". ארכאולוגים החופרים בפסגת הר (הכוונה להר עיבל) בגובה 2700 רגל ליד צפת בצפון ישראל גילו מה שנראה כמזבח שמשוה יהושע ציוו ליהודים הקדומים להשתמש בהר עיבל". למרות המרחק הרב בין צפת להר עיבל, ראה הכותב להיאחז בה באחד הגילויים המרשימים והחשובים בארץ בדורנו.

ובהגיית השם היו נפוצות בעיקר בימי הביניים ובעת החדשה, עם שמירה עקיבה על עיקרי השם ושורשיו. המקובלים והדרשנים העניקו לשם צפת משמעויות חדשות באמצעות גימטריות ונוטריקונים, מתוך חידוד לשוני שהשפיע על פרשנות השם במרחב היהודי והביא לידי גיבוש זהות תרבותית ודתית מובהקת. צפת זכתה לכמות נוטריקונים גדולה יותר מרוב היישובים בארץ, מה שמסמל את מעמדה הייחודי בעולם היהודי ובהיסטוריה הכללית של ארץ ישראל.

ביבליוגרפיה

- אבייונה תשי"א
 אבייונה תשכ"ד
 אבייונה וספראי 1974
 אביעם תשמ"ג
 אביעם תשנ"ו
 אביעם 2004
 אדרת תשס"ו
 אהרוני תשי"ח
 אהרוני תשמ"ח
 אהרוני 1992
 אופנהיימר תשנ"א
 אורבך תשל"ב
 אורבך תשל"ג
 אזולאי תר"ך
 אזולאי תשנ"ט
 איזנשטין תרע"ג
 איזנשטין תשי"ב
- מיכאל אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"א).
- , "כתובת מקיסריה על כ"ד משמרות הכהונים", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה ז (תשכ"ד), עמ' 24–28.
- מיכאל אבייונה ושמואל ספראי, אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד (ירושלים: כרטא, 1974).
- מרדכי אביעם, "על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 33–46.
- , "בית חשמונאי בגליל", בתוך דוד עמית וחנן אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשנ"ו), עמ' 251–260.
- Mordechai Aviam, *Jews, Pagans and Christians in the Galile (United Kingdom: University of Rochester Press, 2004).*
- ענת אדרת, איטנרריה בידיש: רשמי מסעות לארץ הקודש במאות הי"ז–י"ח, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ו).
- יוחנן אהרוני, "צפת של תחומים", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כב (תשי"ח), עמ' 134–147.
- , ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית. מהדורה שנייה. בעריכת ישראל אפעל (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח).
- , "קדש (בגליל העליון)", בתוך אפרים שטרן ואיילת לוינון-גלבו (עורכים), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, 7 כרכים (ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הבטחון, כרטא ירושלים, 1992), כרך 4, עמ' 1342–1343.
- אהרן אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"א).
- אפרים אלימלך אורבך, "צבת–צפת", לשוננו לעם כג (תשל"ב), עמ' 147–148.
- א"א אורבך, "משמרות ומעמדות", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 304–327.
- אברהם אזולאי, חסד לאברהם (לבוב: עם באור ר' שמשון מאוסטרפוליא, תר"ך).
- , חסד לאברהם (ירושלים: מכון "שערי תורה", תשנ"ט).
- י"ד איזנשטין, "צפת", אוצר ישראל ט (תרע"ג), עמ' 56–60.
- , "ר' אבהו", אוצר ישראל א (תשי"ב), עמ' 14–15.

- מיכאל איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל (תל אביב: עם עובד ודביר, תשכ"ו).
- אליצור וש"ס
- אליצור ופריש תש"ס
- אליצור תשל"ו
- אליצור תשמ"ה
- אליצור תשע"ב
- אלפסי תשי"ד
- אמיר תשל"ו
- ארליך תש"ף
- אשל תשנ"ב
- אשתורי תרי"א
- אשתורי תרנ"ז
- ביטון תשנ"ו
- בן יהודה תשמ"ה
- בן נאה תשס"ב
- בן נון תשל"ג
- בן עמי 2008
- בן צבי תשט"ו
- ברנשטיין 2001
- ברסלבי תש"ב
- ברסלבי תשי"ד
- יהודה אליצור, דעת מקרא – שופטים (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ו).
- יהודה אליצור, "זיהויין של "ארץ צוף" ו"הרמה" עיר שמואל", בתוך זאב ח' ארליך (עורך), לפני אפרים ובנימין ומנשה: קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה היסטורית (ירושלים: המועצה האזורית מטה בנימין, מרכז פדגוגי המדרשה בארץ בנימין בית ספר שדה עפרה, תשמ"ה), עמ' 101–115.
- שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם, האקדמיה ללשון העברית (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ב).
- יצחק אלפסי, שאלות ותשובות רבנו יצחק אלפסי ז"ל. מהדורת זאב וואלף לייטער (פיטסבורג: מכון הרמב"ם, תשי"ד).
- דוד אמיר, "קרייתים", אנציקלופדיה מקראית, 7 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ו), כרך ז, עמ' 273.
- מיכאל ארליך, "מגוש חלב לצפת: על נודי מרכז היישוב היהודי בגליל העליון בימי הביניים", ירושלים וארץ ישראל 12–13 (תש"ף), עמ' 357–370.
- חנן אשל, "שבר כתובת של כ"ד משמרות הכהנים מנצרת?", תרכ"ן סא (תשנ"ב), עמ' 159–161.
- אשתורי הפרחי, כפתור ופרח. מהדורת צבי הירש עדלמאן (ברלין: דפוס יזיטענפעלד, תרי"א).
- , כפתור ופרח, כרך א. מהדורת אברהם משה לונץ (ירושלים: אברהם משה לונץ, תרנ"ז).
- אליהו ביטון, עיר הצב"י (ירושלים: המחבר, תשנ"ו).
- נתיבה בן יהודה, מבעד לעבותות (ירושלים: דומינו, תשמ"ה).
- ירון בן נאה, "שליחות ר' אברהם שלום ור' יוסף מטראני לסיוע צפת", בתוך ש' רו (עורך), קובץ הציונות הדתית, במלאת מאה שנה ליסוד "המזרחי" (ירושלים: הסתדרות המזרחי-הפועל המזרחי, המרכז העולמי, תשס"ב), עמ' 234–240.
- יחיאל בן נון, "הגיית צפת – צבת וטעמה", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 169–172.
- יובל בן עמי, יום בעיר (תל אביב: מפה, 2008).
- יצחק בן צבי, ארץ ישראל ויישובה: בימי השלטון העותמאני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשט"ו).
- אהרון ברנשטיין, "מערת האלשיך הקדוש", בבית העלמין העתיק של צפת קווים להתפתחותה של מסורת, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2001).
- יוסף ברסלבי, "קטעי גניזה על אודות צפת, גוש חלב, עבלין ועקרבה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ט/ב–ג (תש"ב), עמ' 55–60.
- , לחקר ארצנו: עבר ושרידים (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשי"ד).

- גולדשמידט תשכ"ח דניאל גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ח).
- גיל תשמ"ג משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), כרך ב (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הבטחון, תשמ"ג).
- גל תשמ"ט צבי גל, "גיא יפתחאל – הגבול בין אשר לזבולון", קתדרה 50 (תשמ"ט), עמ' 47–50.
- גל 1990 ---, הגליל התחתון – גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1990).
- גלילי 2017 זאב גלילי, בריחה מצפת (רמת גן: זאב גלילי, 2017).
- גרן תשמ"ז יקטור גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך ז: הגליל (ב), תרגום חיים בן עמרם (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ז).
- דה האז תשל"ו יעקב דה האז, תולדות ארץ ישראל מן הכיבוש הרומאי ועד הכיבוש הבריטי (תל אביב: הוצאת "לדורי", תשל"ו).
- דיגן תשל"ג ריינר דיגן, "כתובת מתימן על כ"ד משמרות הכהנים", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 302–303.
- דלליעמוס 2013 עדנה דלליעמוס, "צפת – דוח סופי", חדשות ארכיאולוגיות 125 (2013), https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=5392&mag_id=120
- דמתי תשס"ד עמנואל דמתי, "ח'אן על באשה (חאן היהודים) לאור חפירות ההצלה בצפת, 1996", עתיקות 46 (תשס"ד), עמ' 113–137.
- דמתי וסטפנסקי תשנ"ב עמנואל דמתי ויוסי סטפנסקי, "צפת רמת רזים", חדשות ארכיאולוגיות צז (תשנ"ב), עמ' 14–16.
- דמתי וסטפנסקי תשנ"ו עמנואל דמתי ויוסי סטפנסקי, "מערת קבורה מתקופת הברונזה התיכונה 2 במורדות הר כנען (ואדי חמרה)", עתיקות 29 (תשנ"ו), עמ' 1–29.
- דמתי ושי תשס"ג עמנואל דמתי ועודד שי, "אתרים מן התקופות הממלוכית והעות'מאנית", אריאל 157–158 (תשס"ג), עמ' 161–180.
- דר 1994 שמעון דר, תולדות החרמון: אתרים ומקדשים של היטורים (רעננה: הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1994).
- דרורי תשס"ג יוסף דרורי, "ביבס וכיבוש צפת", בתוך יהושע בן אריה ואלחנן ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, מוגשים ליהודה בן פורת (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשס"ג), עמ' 409–423.
- הברמן תשכ"ב א"מ הברמן, תולדות הדפוס בצפת (תל אביב: המוזיאון לאומנות בצפת, תשכ"ב).
- הברמן תשע"א אברהם מאיר הברמן, "השירה הספרדית", בתוך אביגדור שנאן (עורך), תלמוד מאיר קובץ מאמרים (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשע"א), עמ' 143–165.
- היליר תשט"ז דב היליר, "הקדמה לספר טוביה", בתוך אברהם כהנא (עורך), הספרים החיצוניים, כרך ב (תל אביב: מקורות, תשט"ז).
- הירשברג תשי"ט ח"ז הירשברג, "ראשית יישובה של צפת וגליליה", ידיעות החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה כג (תשי"ט), עמ' 76.

- הירשברג תשמ"א ---, "על הכתובות היהודיות החדשות שנתגלו בתימן", בתוך יוסף נוה (עורך), ליקוטי תרביץ ב: מקראה על כתובות יהודיות (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"א), עמ' 288–295.
- הצפירה תרנ"ט הקוראן 2016 "מכתבים מגליל עליון בא"י, ב' צפת", הצפירה (ה' בסיון תרנ"ט), עמ' 4–5. הקוראן, תרגום אורי רובין (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור על שם חיים רובין, 2016).
- הראובני 1999 עמנואל הראובני, לקסיקון ארץ-ישראל (ישראל: ידיעות אחרונות ספרי חמד, 1999).
- הראל וניר תש"ו הראל תשס"ה מנשה הראל ודב ניר, גיאוגרפיה של ארץ ישראל (תל אביב: עם עובד, תש"ו). מנשה הראל, קדמוניות נופי ארץ ישראל: הביוגרפיה של העם על-פי הגיאוגרפיה של הארץ (אור יהודה: זמורה ביתן, תשס"ה).
- וילנאי תשכ"ט זאב וילנאי, אריאל – אנציקלופדיה לידיעת הארץ, כרך ב (תל אביב: ספריית השדה, 1969).
- וילנאי תשל"ט ---, אריאל – אנציקלופדיה לידיעת הארץ, כרך ז (תל אביב: עם עובד – תרבות וחינוך, תשל"ט).
- וילנאי תש"ם זיו תשנ"ב ---, מדריך הגליל (ירושלים: אריאל-אחיזעבר, תש"ם). יהודה זיו, "מלחמת השמות", ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה כג (תשנ"ב), עמ' 371–376.
- זרטל תשנ"ט אדם זרטל, "פחוות שמרין בתקופות הפרסית וההלינסטית", בתוך יצחק אבישור ורוברט דויטש (עורכים), מיכאל: מחקרים בהיסטוריה באפיגרפיה ובמקרא לכבוד פרופ' מיכאל הלצר (תל אביב-יפו: מרכז ארכיאולוגי, תשנ"ט), עמ' 75–98.
- זרטל תש"ס זרטל 2000 ---, "עיוני עירון", קתדרה 97 (תש"ס), עמ' 7–24. ---, עם נולד, המזבח בהר עיבל וראשית ישראל (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2000).
- טובנהויז תשי"ט טובי תשל"ב טל תשע"ד אפרים טובנהויז, בנתיב היחיד (תל אביב: הפועל המזרחי, תשי"ט). יוסף טובי, "לעניין 'צבת – צפת'", לשוננו לעם כג (תשל"ב), עמ' 259–258. אורי טל, ארץ ישראל במקורות הערביים מימי הביניים 634–1517 (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ד), עמ' 253–254.
- טריסטראם 1865 Henry Baker Tristram, *The Land of Israel* (London: Society for Christian Knowledge, 1865).
- טריפון תש"ן דליה טריפון, "האם עברו משמרות הכהנים מיהודה לגליל אחרי מרד בר כוכבא", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 77–93.
- יוסף בן מתתיהו תשכ"ג יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגום אברהם שליט (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ג).
- יוסף בן מתתיהו תשכ"ד ---, תולדות מלחמת היהודים, תרגום י"נ שמחוני (תל אביב: מסדה, תשכ"ד).
- יחיאל של"ו יערי תש"ג יערי תש"ו יחיאל בן ר' ידידיה, פרקי אבות (קראקא: ליקוטים בסוף הספר, של"ו). אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל (תל אביב: ההסתדרות הציונית וגזית, תש"ג). ---, מסעות ארץ ישראל (תל אביב: ההסתדרות הציונית וגזית, תש"ו).

- ירושלם תשס"ב אסתר ירושלם, "מאגדות צפת ונפלאותיה", אריאל 157–158 (תשס"ב), עמ' 235–242.
- ישראל תרע"א ישראל משקלוב, פאת השולחן. מהדורת אברהם משה לונץ (ירושלים: אברהם משה לונץ, תרע"א).
- כהנא תשל"ט טוביה כהנא, "הכהנים למשמרותיהם ולמקומות התיישבותם", תרכ"ץ מח (תשל"ט), עמ' 9–29.
- לביא תשס"ט אוריאל לביא, עטרת דבורה א (קשת: אוריאל לביא, תשס"ט).
- לונץ תשל"ט אברהם משה לונץ, מורה דרך בארץ ישראל. מהדורה שנייה (ירושלים: אריאל, תשל"ט).
- ליבנר תשס"ד עוזי ליבנר, ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד).
- ליבנר 2009 Uzi Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman and Byzantine Galilee* (Tubingen, Germany: Mohr Siebeck, 2009).
- ליברמן תשנ"ג שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים חלק ב (ירושלים: בית מדרש לרבנים אמריקה, תשנ"ג).
- ליונשטאם תשי"ד שמואל אפרים ליונשטאם, "גיא צפתה למרשה", אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ד), כרך ב, עמ' 480.
- לעווזאהן תש"ה שלמה לעווזאהן, מחקרי ארץ (תל אביב: מחברות, תש"ה).
- לשם תשפ"א שי לשם, שמות יישובים ואתרים בגליל הפרנקי, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשפ"א).
- מאהלר תשט"ז רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, חלק 1, ספר 4 (מרחביה: ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, תשט"ז).
- מוטיוס 1983 Hans-Georg Mutius, *Der Josua-Kommentar des Tanchum Ben Josef ha-Jeruschalmi, Judaistische Texte und Studien*, Band 9, Georg Olms Verlag (New York: Hildesheim Zurich, 1983).
- מזר תשי"ט בנימין מזר, "הכינוס הארצי הי"ד לידעת הארץ (צפת)", ט"ז תשרי תשי"ט, 30 בספטמבר 1958, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כג (תשי"ט), עמ' 73–80.
- מייזלר תש"ה בנימין מייזלר, "מחקרים טופוגרפיים", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה יא (תש"ה), עמ' 35–41.
- מיכלין תרע"ד מ' מיכלין, "צפת ופלך צפת", מוריה (כ"ד בסיון תרע"ד), עמ' 2.
- מירון תשס"ו אייל מירון, "צפת וסביבתה בעת העתיקה", בתוך אייל מירון (עורך), צפת וכל נתיבותיה: לסייר עם יד יצחק בן-צבי (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשס"ו), עמ' 4–6.
- מירון 2010 אייל מירון, "צפת הקדומה בין ארכאולוגיה למקורות היסטוריים", בתוך אלי שילר (עורך), מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי (ירושלים: אריאל, 2010), עמ' 221–228.
- מלמד תש"י ע"צ מלמד, האונומסטיקון לאבסביוס (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"י).

- מערכת תשל"ב מערכת, "צפת", אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ב), כרך ו, עמ' 764.
- מרגליות ואיזנברג תשנ"ה "ר' זירא", בתוך מרדכי מרגליות ויהודה איזנברג (עורכים), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים (תל אביב: יבנה ספרי חמד, תשנ"ה).
- משורר תשכ"ו יעקב משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני (תל אביב: עם הספר, תשכ"ו).
- נאמן תשנ"ג יהודה נאמן, "צפת – יישוב לוט בערפל (ימי בית שני, המשנה והתלמוד)", סיני קיב (תשנ"ג), עמ' קסו–קעד.
- נוה תשל"ח יוסף נוה, על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי כנסת עתיקים (ירושלים: החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה כרטא ספרית מעריב, תשל"ח).
- נויבאואר 1967 Adolf Neubauer, *La Geographia du Talmud* (Hildesheim: Georg Olms, 1967)
- ניסים תש"י ניסים בן ר' ראובן גירונדי, שו"ת הר"ן (ניו יורק: חיים צימערמאן, תש"י).
- סוקניק תרפ"ו אלעזר ליפא סוקניק, "שלש כתבות יהודיות עתיקות מארץ ישראל", מאסף ציון א (תרפ"ו), עמ' 16–17.
- סטפנסקי תש"ס יוסי סטפנסקי, "הכתובת 'יוסף בן אלעזר בן שילא איש חורשה' מטבריה", מחקרי יהודה ושומרון ט (תש"ס), עמ' 135–146.
- סטפנסקי תשס"ג ---, "צפת וסביבתה בתקופות הקדומות", אריאל 157–158 (תשס"ג), עמ' 58–51.
- סטפנסקי 2017 ---, "צפת, מורדות גבעת המצודה", חדשות ארכיאולוגיות 119 (2017), https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=509&mag_id=112
- סמיטליין 2015 הווארד סמיטליין, "חורבת צפת עדי (מזרח)", חדשות ארכיאולוגיות 127 (2015), https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24890&mag_id=122
- סמיטליין ושטרן 2004 הווארד סמיטליין ועדנה שטרן, "חורבת צפת עדי", חדשות ארכיאולוגיות 116 (2004), עמ' 7–9. https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=9-7-5&mag_id=108
- סערוני 1961 י' סערוני, נסים בצפת (תל אביב: ספרית עם עובד, 1961).
- ספר טוביה 1959 "Liber Tobiae", in *Bibliorum Sacrorum* (Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1959).
- ספראי תשמ"א זאב ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד (מעלות: מדרשת "שורשים" המדרשה ליהדות ע"ש אביעד יפה, האגף לתרבות תורנית משרד החינוך, תשמ"א).
- ספראי תשמ"ה ---, פרקי גליל: בימי המשנה והתלמוד (מעלות: קרית חנוך, המדרשה ליהדות ע"ש אלעד יפה, תשמ"ה).
- ספראי תשנ"ג ---, "מתי עברו הכהנים לגליל? תגובה למאמרה של דליה טריפון", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 287–292.
- סתהון תרס"ח חיים סתהון, ארץ חיים (ירושלים: דפוס מ' עזריאל, תרס"ח).
- עדי נוסח תשס"ג עדי נוסח תקליטור, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן: גרסה 5 (רמת גן: בית מדרש לרבנים באמריקה ואוניברסיטת בראילן, תשס"ג).

- עירשי תשס"ד עודד עירשי, "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת", בתוך ישראל ל' לוי (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית (ירושלים: מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, יד יצחק בן צבי, תשס"ד), עמ' 67–106.
- עמיצור תשס"ג חגי עמיצור, "סקירה כללית", אריאל 157–158 (תשס"ג), עמ' 41–50.
- עמיצור תשס"ו ---, אחוזות ובתי אחוזה בארץ ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ו).
- פוקס תשמ"א גדעון פוקס, "היישוב היהודי בגליל העליון למן הכבוש האשורי ועד לסיפוח הגליל למדינה החשמונאית", בית מקרא 26 א [פד] (תשמ"א), עמ' 93–97.
- פיטרסמה ורייט 2007 *A New English Translation of the Septuagint*, Edited by Albert Pietersma and Benjamin G. Wright (New York: Oxford, 2007).
- פינס תרצ"ט ר' יחיאל מיכל פינס, בנין הארץ, ערכו דוד ילין ויוסף מיוחס, כרך ב, ספר ב (תל אביב: דביר, תרצ"ט).
- פריטצ'רד 1969 *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (3rd Edition), Edited by J. B. Pritchard (Princeton: Princeton University Press, 1969).
- פרנקל תשנ"ט רפאל פרנקל, "נחלת שבט אשר: אתרים וגבולות", קתדרה 91 (תשנ"ט), עמ' 1–30.
- פרס תשט"ו ישעיהו פרס, ארץ ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, כרך ד (ירושלים: מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי וראובן מס, תשט"ו).
- צהלון תשכ"ח יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, כרך ב (ירושלים: ללא הוצאה, תשכ"ח).
- צפת 1987 "Safad", in M. Th. Houtsma and T.W. Arnold, R. Basset and R. Hartmann (eds.), *The First Encyclopaedia of Islam*, 1913–1936, vol. 7 (Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1987), p. 51–52.
- קושק 1971 Arnolf Kuschke, "Kleine Beitrage zur Siedlungsgeschichte der Stamme Asser und Juda", *The Harvard Theological Review*, 64 (1971), pp. 291–313.
- קיסטר תשנ"א מנחם קיסטר, "מסורות-אגדה וגלגוליהן", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 179–224.
- קליין תשנ"ז יעקב קליין, "'שאלו שלום ירושלים' – מקור השם 'ירושלים' ומשמעותו", דף שבועי 186 (תשנ"ז), <https://www2.biu.ac.il/JH/Parasha/bechuko/klein.htm>.
- קליין תרפ"ה שמואל קליין, "איך נתיישב הגליל אחרי חורבן ביתר", ידיעות המכון למדעי היהדות א (תרפ"ה), עמ' 68–75.
- קליין תרפ"ו ---, "הערות לכתבות הקודמות", מאסף ציון א (תרפ"ו), עמ' 20.
- קליין תרצ"ט שמואל קליין, ספר הישוב, כרך ראשון, חלק ראשון (ירושלים: החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, מוסד ביאליק ע"י דביר, תרצ"ט).
- קליין תשכ"ז ---, ארץ הגליל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ז).
- קליין-פרנקה תש"ס אביבה קליין-פרנקה, "על משמרות-הכהנים, המסורת ותולדות יהודי תימן", בתוך אבשלום מזרחי (עורך), בדרך לא סלולה, עובדיה בן שלום, משעול חיים ומפעל חיים, (נתניה: אגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר, תש"ס), עמ' 326–362.

- Georg Kampffmeyer, *Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien*, (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1892).
 קמפמאייר 1892
- צבי קפלן, "ר' זירא", האנציקלופדיה העברית, 19 כרכים (ירושלים: ספרית הפועלים, 1988), כרך א, עמ' 779–780.
 קפלן תשמ"ח
- יהודה קרמון, "השימוש החקלאי בקרקע בהרי צפת", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כד (תש"ך), עמ' 210–228.
 קרמון תש"ך א
- , "דרכי התחבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כד (תש"ך), עמ' 240–249.
 קרמון תש"ך ב
- יואל רבא, ארץ ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ז).
 רבא תשמ"ז
- מנחם מנדל רבין, מסע מירון (ירושלים: אושא, תשכ"ו).
 רבין תשכ"ו
- א"ז רבינוביץ, "גבול הגליל העליון, העיר צפת", חבצלת (י"ז בכסלו תרס"ט), עמ' 2.
 רבינוביץ תרס"ט
- רפאל רבינוביץ, דקדוקי סופרים (ניו יורק: מ. פ. פערס ע"י מ. ז. ובנו י. מ. פולק, תשל"ז).
 רבינוביץ תשל"ז
- ישראל רוזנסון, "ערים מוקפות חומה – רשימה אקראית או טקסט מגמתי?", סידרא יז (תשס"א), עמ' 205–216.
 רוזנסון תשס"א
- אנסון רייני, "שם, שמות מקומות", אנציקלופדיה מקראית, 9 כרכים (ירושלים: מוסד ביאליק תשמ"ב), כרך ח, עמ' 11–29.
 רייני תשמ"ב
- אלחנן ריינר, "צפת", האנציקלופדיה העברית, 19 כרכים (ירושלים: ספרית פועלים, 1988), כרך כז, עמ' 856–859.
 ריינר 1988
- ר' משה ריישר, שערי ירושלים (ירושלים: מגדלי ארנ"ן, תשס"ח).
 ריישר תשס"ח
- שלמה יהודה רפפורט, "מכתב ט", כרם חמד ו (תר"א), עמ' 112–119.
 רפפורט תר"א
- ינון שבטיאל, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה (ירושלים: ספריית הילל בן חיים הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"ה).
 שבטיאל תשע"ה
- Moise Schwab, *Le Talmud De Jerusalem*, vol. 6 (Paris: Maisonneuve, 1969).
 שוואב 1969
- עמיחי שוורץ, "במפתו וברגליו – על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי", בתוך ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג (עורכים), רבי אשתורי הפרחי: חלוץ חוקרי ארץ ישראל, (ירושלים: הוצאת אפרתה, תשע"ה), עמ' 171–273.
 שוורץ תשע"ה
- נתן שור, תולדות צפת (תל אביב: עם עובד, תשמ"ג).
 שור תשמ"ג
- שניאור זלמן שזר, אורי הדורות (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"א).
 שזר תשל"א
- אפרים שטרן, "קדש, תל (בעמק יזרעאל)", בתוך אפרים שטרן ואיילת לוינון-גלבוע (עורכים), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, 7 כרכים (ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הבטחון, כרסא, 1992), כרך 4, עמ' 1347–1348.
 שטרן 1992
- חיים שלי, תרגום לעברית של נוסח B של תרגום השבעים לנביאים ראשונים (ירושלים: הוצאת שלי בחסות "החברה לחקר המקרא", תשמ"ג).
 שלי תשמ"ג
- נתן שלם, אסופת מחקרים (ירושלים: קרית ספר, תשל"ד).
 שלם תשל"ד
- פנחס שפירא, אמרי פנחס השלם (בני ברק: יחזקאל שרגא פרנקל, תשס"ג).
 שפירא תשס"ג

- שפירא תשס"ה
 אמנון שפירא, "העיר 'בתוליה' (ספר יהודית ד:ו) – שם גאוגרפי או פיקציה ספרותית?", מחקרי יהודה ושומרון יד (תשס"ה), עמ' 67–76.
- ששון תשע"ה
 אבי ששון, "שני ראשונים – כה רחוקים, כה קרובים – שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'", בתוך ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג (עורכים), רבי אשתורי הפרחי: חלוץ חוקרי ארץ ישראל (ירושלים: הוצאת אפרתה, תשע"ה), עמ' 153–170.
- תדמור תשכ"ח
 חיים תדמור, "כיבוש הגליל ביד תגלת פלאסר הג' מלך אשור", בתוך ח"ז הירשברג וי' אבירם (עורכים), כל ארץ נפתלי (ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשכ"ח), עמ' 62–67.
- תוספתא תשנ"ג
 תוספתא. מהדורת שאול ליברמן (ירושלים: בית מדרש לרבנים שבאמריקה, תשנ"ג).